

Från medeltidens riddarslag till nya tidens riddarutnämning

Av *Karl-Erik Löfqvist*

Det står glans kring medeltidens riddare. I täta skaror drogo de under korsets tecken till kampen mot de otrogna, med solen glimmande i stålblå rustningar fällde de visir och lans till manlig tävlan i bohord och dust, och segern bragte dem gunst hos den dam, vars färger de buro — antingen det var himladrottningens eller någon ädelboren jungfrus eller hövisk frus. Förtjusningen för det ridderliga livet slår emot oss från varje sida i "chansons de geste" och andra episka dikter, och den måste ha genomsyrat högmedeltidens livsuppfattning inom de högre samhällsskikten. Intet under, om varje yngling brann av längtan efter riddardubbnings, efter den dag, då livets härlighet först på allvar öppnade sig för honom!

Ursprungligen hade det varit så, att varje yngling, som genom sin börd tillhörde krigarklassen, blivit riddare, "miles" eller "chevalier". Då hade det helt enkelt varit en manbarhetsförklaring, genom vilken ynglingen upptogs i de vuxnas led, blev myndig och fick bära fulla vapen. Ceremonien bestod i äldsta tid främst däri, att den manbare ikläddes sin vapenrustning och omgjordades med svärd. Av flera skäl kom emellertid denna ceremoni att bli sällsyntare, och riddarklassen blev därigenom begränsad till sin omfattning. Det blev under högmedeltiden endast fursten eller landsherren, som kom att utdela riddarvärdigheten, och icke längre fadern eller någon framstående släkting. Redan detta fick en restriktiv verkan, och därtill kom, som en betydelsefull faktor, att de ekonomiska krav, som ställdes på riddaren och hans utrustning, blevo alltmera betungande. Mindre betydde kanske de ideella krav, som kyrkan lyckades förknippa med riddardubbnings, men dessa bidrogo i stället till att omgiva ceremonien med särskild glans och helgd. Så blev riddardubbnings en social utmärkelse, som förbehölls de välborna, de ekonomiskt och politiskt betydande i riket. Riddarklassen blev utskild som gräddan av krigarklassen.

Själva dubbnings blev samtidigt en praktfull och glittrande fest. Allt framgent var dock iklädandet av riddarrustnings det dominerande momentet i ceremonien. Icke utan rätt skildras det i alla historiska romaner med medeltida ämne, hur hjälmen sattes på den nyutnämndes huvud, svärdsbältet häng-

des kring hans midja och sporrarna bundos fast vid hans fötter. Men till dessa elementära drag kommo som relativa nyheter för högmedeltiden det egentliga riddarslaget och de kyrkliga inslagen. Att i detalj följa utvecklingen och ge fasta tidsgränser är knappast möjligt, men man får en antydning om gången även genom vittnesbörden om förhållandena i Sverige, till vilket land den följande skildringen är inskränkt.¹

Där låta de sparsamma och kortfattade källnotiserna oss till en början få intrycket, att riddarkreeringen var en världslig fest. De första beläggen från Magnus Ladulås' tid säga oss visserligen föga, men liksom när den stolte och höviske hertig Erik Magnusson dubbade nya riddare, ingick riddarslaget som led i riddarspel eller bröllopfester, och Erikskrönikan använder härvid termen, att "hertigen gjorde riddare". Men när Birgitta blivit Kristi språkrör och sin tids myndigaste stämma i Sverige, hävdade hon självfallet det religiöst ideella inslaget vid riddarutnämningen. Enligt hennes krav skulle riddardubbingen förrättas under mässa framför altaret, och efter edsavläggelsen med dess betonande av riddarens plikt att värja den heliga kyrkan, styrka hennes vänner och hjälpa alla Guds tjänare skulle den nyutnämnde mottaga svärd, sköld och halsslåg. Birgittas skildring avspeglar den utomlands gängse seden — när man icke för större enkelhets och mindre kostnads skull förrättade dubbingen på slagfältet — och antingen det nu var Birgittas eller det utländska mönstrets förtjänst, så kom ceremonien att i sina huvuddelar få den prägel Birgitta önskat.² Vi äga genom lyckliga omständigheter en beskrivning på riddardubbingen vid Kristoffers kröning 1441, och därvid förestavades riddareden av Strängnäs-biskopen framför högaltaret i Uppsaladomen.

På liknande sätt har det säkerligen tillgått vid de övriga riddarslagen under 1400-talet, så gott som alla förlagda till kungliga trontillträden och ingående som led i kröningsfestligheterna. Olaus Magnus sammanfattar den medeltida utvecklingen, då han skriver: "Sedan nu kröningen försiggått i ovan beskrivna högtidliga former, välbehagliga i alla tider inför både Gud och människor, plägar konungen jämlikt sina rikens gamla lagar åt förtjänta personer av skilda stånd i den utsträckning, som vederbör, frikostigt bevilja nya privilegier eller förnya och utvidga dem, som redan av hans företrädare blivit beviljade. Därefter dubbar han riddare genom övveräckande av bälte, svärd och sköld samt tilldelar dem rikliga förläningar. Emellertid hava de därvid att inför en närvarande prelat avlägga en ed av följande lydelse: 'Jag N. N., så sant mig Gud, den heliga jungfrun och helge Erik hjälpe, förklarar mig

¹ Se K.-E. Löfqvist, *Om riddarväsen och frälse i nordisk medeltid*, Lund 1935, för de allmän-europeiska förhållandena s. 3 ff. och för de medeltida svenska s. 108 f. och s. 254 ff.

² H. Olrik (*Riddarväsen och korstågskultur*, Sthlm 1925, s. 86) hyser en annan uppfattning och förringar Birgittas och kyrkans inflytande på riddarvigningen.

härmed vilja efter min yttersta förmåga med liv och gods försvara den katolska tron och det heliga evangelium, hålla och bevara kyrkan och dess tjänare vid deras fri- och rättigheter, stå emot allt vad orätt är och styrka fred och rättvisa, försvara omyndiga och faderlösa, jungfrur, änkor och fattiga, vara min konung och mitt fädernesland huld och trogen och rätt utöva och fullgöra min krigsmannaplikt till Guds ära, allt efter min yttersta förmåga. Så hjälpe mig Gud och alla hans helgon. Amen.' Denna ed plögade de städse så troget och obrottsligt hålla, att så snart kallelse utgått till krig emot trons fiender, enkannerligen de avfälliga moskoviterna vid Sveriges och Finlands östra gräns, så ock då korståg av påven predikats emot turkarna, de genast på egen bekostnad drogo i fält med en stark härskara för att med glatt mod strida för Herrens sak, eller ock vallfärdade till det Heliga landet — — ”.³

När Olaus Magnus gav denna allmänt hållna beskrivning av kröningen och dess nådevedermälen, hade han de medeltida förhållandena för ögonen, och han tillrättalade sin skildring för den europeiska publiken. Hans entusiastiska skildring av hur konungen frikostigt utdelade privilegier och förläningar och hur riddarna uppfyllde sin riddarplikt genom kamp mot den katolska trons fiender, verkar föga rotfäst i den hårda verkligheten. På Gustav Vasas Sverige passade denna katolskt genomandade redogörelse från 1500-talet helt visst icke in, men i ett avseende motsvarade den dock de faktiska förhållandena, nämligen vad riddarutnämningens ceremoniel angår. Det sista riddarslaget i katolsk stämning hölls av Kristian II efter hans kröning i Stockholm 1520, det första i den nya tidens Sverige efter Gustav Vasas kröning 1528. Vid det förra tillfället blevo inga svenskar delaktiga av äran, en sak som Kristian fann det säkrast att ursäktas sig för. Man kan sammanställa detta faktum med den ett par dagar senare fällda ”kättardomen” — kättare kunde icke rimligen dubbas till riddare av en katolsk konung.

Vad riddarslagets form beträffar, tycks det icke vara någon egentlig skillnad mellan Kristians och Gustav Vasas dubbningar. Mellan Olaus Petris och Peder Swarts kortfattade konstateranden från resp. 1520 och 1528, att efter mässan några namngivna personer slogos till riddare, föreligger i framställningsformen ingen skillnad.⁴ Men trots att riddarslaget under protestantisk likaväl som katolsk tid förlades till kröningsgudstjänsten och förrättades inne i kyrkan, måste dock innebörden i utmärkelsen i någon mån ha förskjutits. Det framgår redan därav, att riddareden 1528 blivit berövad icke blott sitt i egentlig mening katolska inslag med edsavläggelse vid Gud, Jungfru Maria och Sankte Erik, utan över huvud hela sitt kyrkliga innehåll. Det ålåg icke

³ Olaus Magnus, Historia om de nordiska folken. I svensk översättning utg. av Michaelis-gillet, 1909—1925, 3, s. 101.

⁴ Olaus Petri Svenska krönika, utg. av G. E. Klemming, Sthlm 1860, s. 327 resp. Peder Swart, Konung Gustaf I:s Krönika, utg. av N. Edén, Sthlm 1912, s. 123.

längre riddaren att skydda kyrkan och hennes tjänare — den saken skötte konung Gustav helst ensam! Men samtidigt som de kristliga plikterna skötes i skymundan, betonades de världsliga, d. v. s. lydnaden mot konungen, så mycket starkare. Riddareden börjar numera med att inskräpa lydnadsplikten mot konungen, och till yttermera visso har Gustav Vasa före dubningen motiverat denna med sitt behov av "hovmästare, marsk, riddare och svenner, som kunne och skole vara hans konglige Maj:t till tjänst och bestånd att beskärma Sveriges rike och krona med råd och dåd, makt och gods, liv och hals, var behov görs".⁵ Gustav Vasas praktiska läggning och ständiga hänsyn till statsintresset trycker därmed sin prägel på detta första riddarslag.

Det är emellertid icke självhärskaren Gustav Vasa, vi möta vid denna tidpunkt, utan den Gustav Vasa, som ständigt vädjar till råd, ständer eller allmän opinion för att få stöd för sin politik. Det kommer till synes också i en sådan detalj, som att konungen icke själv nominerat de nya riddarna, utan att det är rådet, som nämnt de lämpliga och begärt, att konungen måtte förläna dem ridderligt namn och ämbete. Man misstänker, att Gustav själv icke velat sära någons fåfänga och komma på kant med några ärelystna inom den adel, som han vunnit genom reduktionsbeslutet 1527 och fortfarande behövde som stöd gentemot den oroliga allmogen.

Endast tretton stycken bland "de många adle och ärlige personer, unge och gamle, innan rådet och utan, som nog skickelige äre till ridderligt namn och ämbete så väl utav släkt och börd som med sinne, förnuft och mandom",⁵ blevo utnämnda 1528. Men konungen tillfogade den förhoppningen, att det i framtiden kunde bliva ett annat hov, som behövde sin fest och heder, och att det då kunde bliva flera av adeln, som hedrades med riddarslag. Detta blev dock knappast mera än ett tomt löfte. Man letar förgäves efter notiser om högtidliga riddarslag under återstoden av Gustav Vasas regering. När ändock ett par nya riddare framtråda på 1530-talet, jäva de icke omdömet, ty de ha dansk ynnest att tacka sin titel för. Konung Kristian III firade sin kröning i Köpenhamn 1537 på gängse sätt, och två svenska herremän, Gustav Olsson (Stenbock) och Kristoffer Andersson (Röd), voro bland de dubbade.⁶ Detta kunde ses som en artighet mot bundsförvanten från grevefejden men var troligen inspirerat av de ungefär samtidigt pågående dansk-svenska förhandlingarna, där de nyssnämnda voro bland sändebuden och för övrigt enligt Gustav Vasas mening visade sig alltför danskvänliga. Den lågadlige Kristoffer Anderssons märkliga karriär avslutades på sätt och vis med denna riddarutnämning, tillkommen vid en tidpunkt, då slitningar redan började mellan Gustav Vasa och hans riksråd.

⁵ Svenska riksdagsakter, I, s. 110.

⁶ Per Brahes fortsättning av Peder Swarts krönika, utg. av O. Ahnfelt, Lund 1896—97, s. 20.

Utöver dessa två är det endast tre nya riddarnamn, som möta under Gustav Vasas tid, och det är Sten Eriksson (Leijonhuvad), Per Brahe och Svante Sture. Som synes är det de mest framträdande och de mest högbördiga männen i riket, alla befryndade med konungen, och de två förstnämnda därtill bland hans mest anlitade medhjälpare. Bestämda data för deras riddarslag är det svårt att erhålla, då brevtitulaturen icke längre ger säker ledning. Vi få därför nöja oss med att förlägga deras dubbning till resp. c:a 1540, mitten av 1540-talet och början av 1550-talet.

Gustav Vasa, bondekonungen, ekonomen och realisten, hade haft föga sinne för riddarfest och ytlig glans. Erik XIV, renässansmänniska och estet, hade det så mycket mer. Men riddardubbningen kom ändock att skjutas i bakgrunden vid den festliga kröningen 1561, när Erik brinnande av längtan att själv framstå som en furste värdig den engelska drottningens av många eftertraktade hand förhöjde sin egen, hovets och den svenska adelns glans genom skapandet av grev- och friherrevärdigheterna. Först sedan grevar och friherrar utnämnts, slogos svenska adelsmän och utländska sändebud till riddare i domkyrkan. De utropade knäföllo den ene efter den andre inför konungen, och denne slog med svärdet över skuldran på den knäböjande, i det han yttrade orden: "Först var du en hedning, därpå var du en kristen, nu är du en riddare".⁷ — Enligt en annan berättelse, tillskriven Laurentius Petri Gothus, skulle konungens formel ha varit: "Gud haver skapat dig till en människa, men jag slår dig till riddare. Var frimodig och bevisa dig ärlig och manlig emot mina fiender!"⁸

Dubbningarna fortsattes redan följande dag (den 30 juni) vid gästabudet på Uppsala slott och senare (den 13 juli) vid ankomsten till Stockholm på dess slott — antalet dubbade steg därmed till ett trettiotal. Att ett kompletterande riddarslag hölls i Stockholm, kan man ju förklara på så sätt, att en del ursprungligen designerade icke kunnat närvara i Uppsala,⁹ men att ceremonien upprepades redan dagen efter kröningen förefaller egendomligare. Henrik Normans resebeskrivning ger dock en förklaring. Den förste, som då dubbades, var nämligen borggreven och borgmästaren i Danzig, Johan Preute, "som förut uti kyrkan vid kröningen ursakat sig för sitt stånds skull", och den näste var den danske gesandten Arvid Urup, vilken vid kungörelsen före

⁷ Henrik Normans resa till Erik XIV:s kröning 1561, i *Historisk Tidskrift* 1885, s. 278. Sekreteraren Fischers resebeskrivning är tidigare delvis tryckt i *Stockholms Magazin* 1781, s. 112 ff.

⁸ Berättelse om Kon. Eric XIV:des Krönings-Act och påföljande Riddare-Dubbning, i *Stockholms Magazin* 1781, s. 74 ff.

⁹ Hogenskild Bielke noterar i sin skildring (*Historiska Handlingar*, 20, s. 166): "Bleffve utropne och vore icke tilstædie: her Hanns Claesson. her Knut Haraldsson." Av dessa båda dubbades Hans Claesson (Bielkenstierna) den 13 juli men Knut Haraldsson (Soop) redan den 30 juni.

kröningen om den tillämnade riddarutnämningen vägrat mottaga en sådan heder.¹⁰ Detta hade emellertid upptagits mycket illa av Erik, "som om konungen ej vore god nog utan föraktats" — Eriks ömtåliga självkänsla är genast sårad och hans misstänksamhet väckt. Motståndet har också till sist brutits såväl för det danska som det danzigska sändebudets del.

Riddarslagets karaktär av diplomatisk belöning med en direkt motsvarighet i senare tiders ordensförlänningar är tydlig, när utländska sändebud — utom de nyssnämnda hade även Pommerns och Lübecks slagits till riddare — på detta sätt blevo delaktiga av äran. Liknande karaktär hade naturligtvis även de svenska riddarutnämningarna, om än trohetskravet mot konungen här betonades och kravet på manlighet och dygd ständigt upprätthölls. Riddarspel anordnades ju flitigt i gammal och påkostad stil. Men Erik fick icke under sin oroliga regering många tillfällen att fortsätta på de storslagna hovfesternas beträdda väg. Då en möjlighet till slut yppades och Erik demonstrativt ville fira sitt bröllop med Karin Mänsdotter och hennes kröning till drottning, svepte tragikens isande vind redan in över scenen. Adelsrepresentationen blev icke fulltalig, ty nästan samtidigt reste hertigarna Johan och Karl upprorsfanan, och snart tätnade skarorna kring deras banér. Riddartiteln kom enligt sekreteraren Sven Elofsson vid bröllopet att förlänas en enda adelsman, Åke Bengtsson (Färila). Utmärkelsen var enligt samma källa välförtjänt. Det var "en välförsökt, uti främmande land förfaren och myndig adelsman", men man kan förstå, om även han i förstone ursäktade sig — kanske försökte han undgå att genom Erik bliva upptagen i riddarståndet.¹¹ Åke Bengtsson var dock icke den ende vid detta tillfälle, ty Olof Celsius har otvivelaktigt rätt, då han efter skildringen av dennes riddarslag helt lakoniskt tillägger: "Lika så Hans Kyle".¹²

Strax efter gick ridån ned för Eriks kungagärning, och ett halvt år senare var Johan Sveriges herre. Hans kröning firades med sedvanliga festligheter 1569. Sitt tack för adelns hjälp vid upproret fick Johan då ge i sina grev-, friherre- och adelsprivilegier. Där rörde man sig med påtagliga realiteter, även för riddarnas del, vilka över lag jämställdes med riksråden. Man försummade icke heller riddarutnämningar, som kunde tillfredsställa högadlig fåfänga samtidigt som man fick ett festligt inslag vid kröningen. Uppskatt-

¹⁰ Historisk tidskrift 1885, s. 279 och 274 f.

¹¹ Swen Elofssons Paralipomena, i Handlingar rörande Skandinaviens historia, 12, s. 163.

¹² Celsius, Konung Erik XIV:s historia, Sthlm 1774, s. 238. — Hans Kyle till Erstavik upptages i samtida skildringar bland de dubbade såväl 1561 som 1569 (Stockholms Magazin 1781, s. 99 resp. Hogenskild Bielkes anteckningar i Historiska handlingar 20 s. 208) och i den historiska litteraturen uppräknas han bland 1561 års riddare. Talrika källställen 1562—67 visa honom dock utan någon som helst titel, men den 28 januari 1569, före Johans kröning, är han riddare (Konung Johans registratur 1569, fol. 22. Riksarkivet).

ningen av riddartiteln måste även stiga, när antalet nydubbade hölls så lågt som sju.¹³ Det var alltså endast de förnämsta hovdignitärerna och män tillhörande de bästa ätter, som kunde komma i fråga. Det utländska inslaget inskränkte sig denna gång till Pontus de la Gardie, "en fransos", som då var drottningens hovmästare men redan under Erik hade hunnit visa prov på sin krigsduglighet och snart skulle få flera möjligheter att ådagalägga sin krigaranda och sina fältherretalanger på ett för Sverige ytterst förmånligt sätt.

Under Johans regering dyka liksom under Gustav Vasas några stycken nya riddarnamn upp, men det sker även nu sporadiskt och utan tidssammanhang dessa nydubbade emellan. Frånsett Herman Flemings riddardubbing på Svartsjö slott den 1 juli 1582 äro data synnerligen obestämda, då riddartiteln sällan användes och herretiteln icke längre förbehålles riddare utan tillägges såväl greve- och friherresöner som riksråd i gemen.¹⁴

Det svensk-polska äventyret gjorde under slutet av 1500-talet situationen ogynnsam för riddarspiranter. De inhemska berättelserna från Sigismunds kröning ha intet att förmäla om riddarslag,¹⁵ skildringarna från Karl IX:s sent omsider beslutade kröning 1607 icke heller. I båda fallen skötos privilegiediskussioner i förgrunden, och stämningen var ju icke den ljusaste. Sigismunds kröning föregicks av en sällsynt spännande dragkamp mellan konungen och hans undersåtar, och Karl IX:s tioåriga maktutövning hade icke gått i för adeln gynnsamma tecken. Oppositionen försummade icke ens tillfället att föra upp den uteblivna riddardubbingen på Karls syndaregister. I "Hertigh Carls slaktarebenck" kommenteras sålunda kröningen på följande vis: "Så hade hertigh Carl tillsagt och förtröstat någre av de förnämste av adeln, som med honom alltid hållit hade, till att göra dem till friherrar och riddare på sin kröning. Men så lät han allt sådant bliva ogjort, till en annan tid, förty han unte dem icke så gott, som han dem tillsade."¹⁶

Även andra bevis än detta indirekta för att riddarståndet också under Karl IX:s tid respekterades, kunna framdragas. När hertig Karl 1595 övervägde en rangordning för adeln, tänkte han sig först en skillnad mellan grevar, fri-

¹³ Hogenskild Bielkes anteckningar, a. st. Bland de uppräknade utgår visserligen Hans Kyle (se not 12), men i stället tillkommer med all säkerhet Johan Axelsson Bielke, vars herretitel förskriver sig från 1569 och vilken i ett register över adeln från första hälften av 1569 (Acta angående ridderskapet och adeln, vol. 4, Riksarkivet) liksom övriga 1569 dubbade fått herretiteln senare tillskriven före sitt namn. Erik Larsson Sparres riddardubbing är ovissare, vad tidpunkten beträffar (jfr not 14).

¹⁴ Övriga riddare äro — enligt G. M. Elgenstierna, Den introducerade svenska adelns ättartavlor — Erik Larsson Sparre (1569), Axel Stensson Leijonhuvud (1570-talet), Arvid Gustavsson Stenbock (1580) och Carl Gustavsson Stenbock (före 1593).

¹⁵ Se R. Swedlund, Grev- och friherreskapen i Sverige och Finland, Uppsala 1936, s. 25 not 54.

¹⁶ Hertigh Carls slaktarebenck, De hundra böckerna, 2, Sthlm 1915, s. 73.

herrar och riddarstånd å ena sidan och övriga av adeln, ”som till den härligheten icke komme äre”, å den andra.¹⁷ Senare togs dock ingen hänsyn till riddarna i rangordningarna, ehuru även det Rosengrenska lagförslaget gått i bräschen för riddarståndet. Då det nämligen i Konungabalkens andra kapitel opponerade sig mot ståndsskillnaderna inom adeln, gjordes undantag för riddarståndet. Alla frälsemän borde enligt detta förslag ha samma rättigheter och privilegier, och det borde icke finnas något högre stånd inom adeln än riddarståndet. Detta omfattade ju endast dem, som ”med mandoms gärningar för riksens fiender och välfärd skull” gjort sig personligt förtjänta av en utmärkelse, och ståndet hade ytterligare den förtjänsten att icke vara ärftligt. Gustav II Adolf, som i övrigt icke gillade lagutskottets demokratiska tendens, hade samma syn på riddarvärdigheten.

Gustav Adolfs regering skapade en renässans och en sista uppblomstring för riddarväsendet. Man kan finna förhållandet egendomligt, när det gäller en konung, vars hela gärning pekade framåt och vars insats lade grunden för en stormaktsställning, men Gustav Adolf skar aldrig av sambandet med den äldre Vasatidens Sverige, där han själv hade sina rötter. En dubbel inställning präglar också hans relationer till adeln, när han försonar faderns motståndare och ordnar in hela adeln i samarbetet för landets bästa. Han fordrar därvid mycket också av adeln, men han är samtidigt färdig att belöna den. Han eggjar svenskarna till stordåd genom att peka på ett ärofullt förflutet, och han har hållit fram det ridderliga tapperhetsidealet för sina adelsmän. Själv har han vid tornering 1617 uppträtt som Berik och försvarat tesen om goternas ursprung från Sverige och om svenskarnas tapperhet, trohet och oöverbannelighet, och den gamla varaktighetsförklaringen har liksom under 1500-talet varit i bruk. Gustav Adolf själv har högtidligt förklarats vapenför i Örebro 1611.¹⁸

Dubningen kom därför ganska självklart att ingå i kröningsfestligheterna 1617. Sedan väl förläningarna till hertigarna utdelats och alla stånd avlagt sina trohetseder, bjöd nämligen fjärde dagen på riddarutnämning på slottet, och riddarslaget inramades av torneringar. Det blev liksom 1569 en exklusiv utmärkelse, ty endast åtta stycken blevo delaktiga därav, medlemmar av våra förnämsta ätter: Brahe, Gyllenstierna, Oxenstierna, de la Gardie, Horn och

¹⁷ Se Bertil Boëthius, Svenska riddarhusets tillkomst, i Sveriges Riddarhus, utg. under redaktion av C. Hallendorff, Sthlm 1926, s. 71 f.

¹⁸ Varaktighetsförklaringen har, även om den som W. Tham uppger (Axel Oxenstierna 1583—1612, Sthlm 1935, s. 107) kommit att sammanfalla med antagning i kronans tjänst mot fast lön, bevarat ett arkaistiskt och ceremoniellt inslag. Se Abraham Brahes Tidebok, utg. av C. M. och R. Stenbock 1920, s. 21, *Calendaria Caroli IX*, utg. av A. Lewenhaupt 1903, s. 131, Jon Jonssons vandringsbok 1582—1620, i *Historisk Tidskrift* 1898, s. 343.

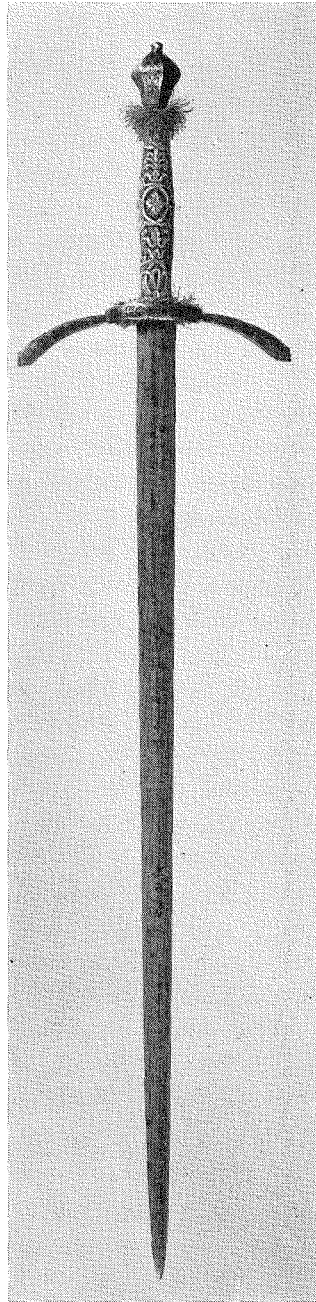
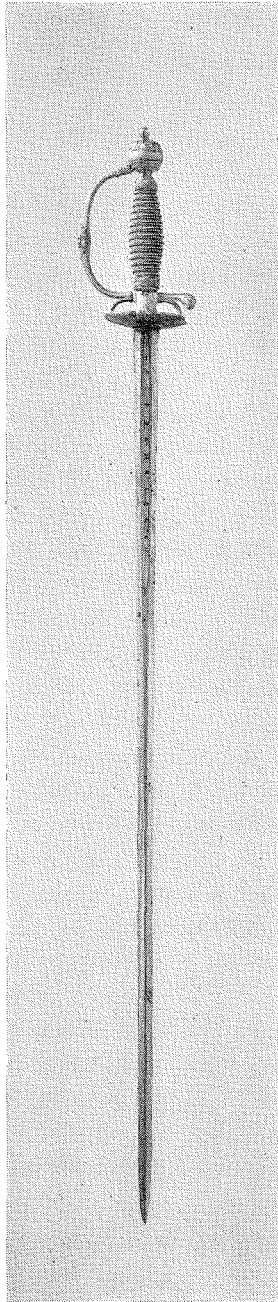
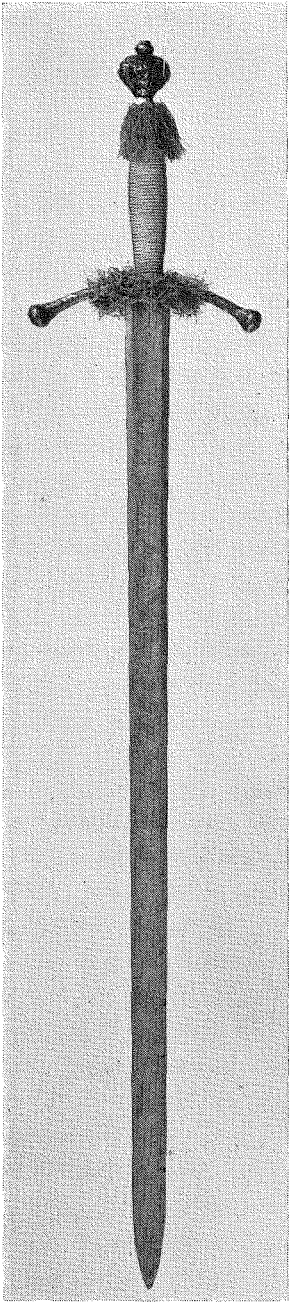


Fig. 1 och 3. De båda rikssvärd (från Gustaf Vasas tid), med vilka konungarna i äldre tider utdelade riddareslag. Med det ena av dessa svärd dubbade Fredrik I den 28 april 1748 de första serafimerriddarna. Skattkammaren n:is 13 och 14. — Fig. 2. Värja, varmed Fredrik I 1748 dubbade svärds- och nordstjärnekommendörer. Livrustkammaren n:r 06/3449.¹⁹

¹⁹ Ett vördsamt tack fram bäres till överintendenten, filosofie doktor Rudolf Cederström, som ställt bildmaterialet till författarens förfogande.

Banér samt de båda krigarna fältmarskalken Jesper Mattsson Cruus och riksmarsken Axel Ryning.¹⁹

Men denna riddarutnämning blev icke ensamstående under Gustav Adolfs regering, utan flera svenska ädlingar kommo att dubbas. Den var i själva verket icke heller den första, ty redan föregående år 1616 hade Gustav Adolf tillgripit resp. friherre-, riddar- och adelsutnämning för tre nederländska sändebud. Dessa hade försökt medla mellan svenskarna och ryssarna, men mera värt att notera är nog, att belöningarna gävos i en tid, då Sverige helt var beroende av Holland för Älvsborgs lösen. Riddare blev vid detta tillfälle "Herr borgmästaren Bas", vilken först av Gustav Adolf upphöjdes i adligt stånd och fick förbättrad vapensköld, innan konungen, sittande på sin tron i gemaket med riksrelikerna, gav honom de sedvanliga slagen med rikssvärdet på vänstra skuldran.²⁰ Senare blevo flera holländare slagna till riddare.²¹ Störst uppmärksamhet förtjänar Hugo Mysius' riddarutnämning, eftersom den skedde utan direkt riddarslag, som en ren utnämningsakt. Riddarbrevet för denne överlämnades genom legaten Johan Skytte 1617, vilken därvid "slog (heller potius declarerade) honom till riddare uppå H. K. M:ts vägnar".²² Ett annat riddarbrev utfärdades 1618 för holländaren Nicolaus de Voít, av huvudsakligt innehåll, att Gustav Adolf för hans förtjänsters skull gjort honom till riddare ("eques auratus") och givit honom alla de värdigheter och företräden, som en sådan tillkomme.

En rent diplomatiskt inspirerad riddardubbing avhölls även 1627, sedan Gustav Adolf själv av engelska legaten Spencer mottagit insignierna till Strumpebandsorden. Det skedde i lägret vid Dirschau, och konungen kvitterade artigheten med att slå till riddare de medföljande sändebuden Peter Young och Henrich S:t George samt tre av de tappreste engelsk-skotska överstarna i svensk tjänst, Leslie, Ruthven och Muston (Muchamp), samt en överstelöjtnant.²³

De svenska riddarslagen ägde däremot rum i samband med riksdagarnas avslutning. 1625 blevo sålunda Johan Banér och Gustav Horn dubbade och 1627 Nils Brahe och Erik Soop.²⁴ Någon belöning för välförhållande vid riksdagen var det emellertid icke fråga om, utan riddarslaget var belöning för krigisk tapperhet. Det framhölls direkt vid dubbingen 1627. Då höll nämligen

¹⁹ Abraham Brahes Tidebok, s. III.

²⁰ En holländsk beskicknings resor i Ryssland, Finland och Sverige 1615—16, utg. av S. Hildebrand, Sthlm 1917, s. 176.

²¹ O. Celsius, De ordinum equestrium in Svecie usu antiquo et hodierno, Upps. 1748, s. 56.

²² Johan Skyttes reseberättelse, tryckt i Axel Oxenstiernas skrifter och brevvexling, II: 10, s. 212 noten och s. 220.

²³ Berättelse om överlämnande av Strumpebandsorden (Kungliga arkiv, Gustav II Adolf), Stockholms Magazin 1781, s. 269 och Per Brahes Tänkebok, utg. av D. Krutmejer 1806, s. 16.

²⁴ Abraham Brahes Tidebok, s. 159 och s. 166.

Gustav Adolf först en oration om krigisk mandom och ridderligt förhållande i krig och angav sedan de speciella tillfällen, då de nya riddarna utmärkt sig: "Efter desse närvarande herr Nils Brahe, greve till Visingsborg, hade sig förgånget år vid Neva såsom en rättskaffens kavaljer förhållit och med frimodighet tagit fienden en skans utav, och sedan herr Erik Soop till Biurum uti denna förgångna sommar i lika måtto sig rittermässig uti den batalj, H. K. M:t med sine fiender, de poler, höll — —, aktar H. K. M:t för desse deras lovlige, manlige bedrifter förbättra deras stånd med riddarnamn."²⁵ Riddarslaget, även nu utdelat med det av riksamiralen och riksmarsken högtidligt hämtade rikssvärdet, följdes av nya orationer, nu av Johan Skytte och Johan Sparre.

1630 års riksdag slutade på samma sätt som de föregående, och sedan konungen hållit sitt avskedstal till ständerna och de nyutnämnda riksråden avlagt sin rådsed, slog konungen till riddare Herman Wrangel, Åke Tott och Claes Christersson Horn.²⁶ Det var Gustav Adolfs avsked till sitt land, och det blev också slutpunkten i det svenska riddarväsendet, så som detta fortlevat från den medeltida världen.

Ett efterspel fick dock riddarhistorien genom att en del svenskar blevo riddare i England. Det var den Skytteska familjen, som på denna väg förbättrade sin samhällsposition gentemot de gamla högadliga familjerna. Johan Skytte hade som svenskt sändebud blivit dubbad av Jakob I år 1617,²⁷ och senare hade den förbindelse, som på så sätt öppnats, utnyttjats av sönerna. Bengt, Johan och Jakob Skytte hade i unga år vid olika tillfällen (resp. 1629, 1632 och 1635) blivit riddare genom Karl I, vilken åtminstone vad engelsmän beträffar använde riddarutnämning för att skaffa sig inkomster. Men denna utväg väckte förtrytelse inom den svenska adeln. Saken kom på tal i rådet 1635, och Gabriel Gustavsson Oxenstierna skriver i ett brev till sin store broder: "Min k. broder förmåler i samma sin skrivelse om de unge riddare och nygjorda adelsmän, som äre med J. Skytte komne utur England, märker och, att det är honom ej behageligt. Så må min broder sig visst där till försäkra, att ingen finnes i vårt collegio, som icke därtill haver draget ett stort misshag, ja och de själve, som till de unge barneriddare fäder äre"²⁸ Riddartiteln kunde man dock icke göra något åt, men den nyadlade Peder Eriksson erkändes t. ex. icke som svensk adelsman och fick ej säte på riddarhuset förrän 1642, sedan han 1639 blivit adlad i Sverige.

Att den svenska riddardubbningen icke fick någon fortsättning, beror kanske främst på att det efter Gustav Adolf kom en kvinna på den svenska tronen.

²⁵ Stockholms Magazin 1781, s. 286.

²⁶ Ridderskapets och adelns protokoll, I, s. 142.

²⁷ Axel Oxenstiernas skrifter och brevvevling, II: 10, s. 236 ff.

²⁸ Ibidem, II: 3, s. 366.

Men därtill kom som en djupare verkande faktor, att tidsandan förändrades — riddarväsendet är ju hopplöst föråldrat och icke ens en traditionell form kan i längden upprätthållas, när innehållet fullständigt går förlorat. Riddarnas tid var längesedan förbi ur religiös och krigsteknisk synpunkt, under Gustav Adolfs tid är det också definitivt slut med riddarklassen i äldre mening, och riddarståndet har därmed mist sitt sista *raison d'être*. Egentligen är det Erik XIV:s nyskapade rangklasser, grevar och friherrar, som skjuta riddarklassen åt sidan, även om denna till en tid kunde bestå vid sidan av de båda höga stånden. Men riddarklassen hade icke något reellt underlag på samma sätt som grev- och friherreklasserna och råkade därför något i skymundan. Utvecklingen bekräftas genom riddarhusordningen och riddarhusets inrättande 1626. Grevarna och friherrarna bildade första klassen, den andra kom att få namnet riddarklassen och den tredje svenneklassen. Men det var bara namnen för de båda sista, som övertogos från det äldre riddarväsendet, innebörden är helt ny. Den nya riddarklassen omfattade ju riksrådsättlingar och den nya svenneklassen den övriga obetitlade adeln, men "riddare" kunde blandas med icke-riddare åtminstone i de båda högre klasserna.

Riddarväsendet fortlevde i nya tidens Sverige endast genom dubbningarna och torneringarna. De förra upphörde som nämnts med Gustav Adolfs tid, de senare bibehölls hela 1600-talet och upptogs på nytt av Gustav III, men de blevo från Kristinas tid främst praktfulla upptåg. Ringränningar och andra spel hade även tidigare övats ur såväl dekorativ som krigisk synpunkt, men vid mitten av 1600-talet trycker barocken sin prägel på dem, och vid Kristinas kröning tävlade 30-åriga krigets segerkrönta fältherrar och deras ättlingar om den originellaste festprocessionen. Avstegen från riddarväsendets anda bli där särskilt tydliga, men man kan nog säga detsamma om de riddardubbningar, som inspirerades av diplomatiska artighets- eller belönings-synpunkter. Speciellt gäller det, när riddarvärdighet helt enkelt förlänades genom ett diplom, att man är på väg mot det nutida ordensväsendet. Liksom torneringarna följdes av upptågen, fick riddarslagen sin fortsättning i ordens-förlänningarna.

Inför kröningen i Stockholm 1650 kom det enligt Johan Ekeblad ut ett rykte, att drottningen tänkte slå nya riddare, bl. a. lantgreven (av Hessen).²⁹ Bakom ryktet låg säkerligen Kristinas plan att stifta en riddarorden — man skulle däremot icke få uppleva att en drottning dubbade riddare. Drottningens förslag till en riddarorden framfördes och debatterades i riksrådet men ledde icke till något resultat.³⁰ Utvägen att ersätta det gamla riddarväsendet med en riddarorden förefaller annars i den föreliggande situationen naturlig, så

²⁹ Johan Ekeblads brev, utg. av N. Sjöberg, Sthlm 1911, I, s. 56.

³⁰ Svenska riksrådets protokoll, 14, s. 251 f.

mycket mer som förtjänstordnarna vunnit fast fot utomlands, och tanken hade i varje fall framtiden för sig.

Kristina hade icke bara utländska förebilder att falla tillbaka på utan även vissa inhemska ansatser.³¹ Det talas sålunda i äldre svensk ordenslitteratur mycket bestämt om Erik XIV:s Salvatorsorden och Johan III:s Guds Lammsorden. Man frågar sig, om detta är en konstruktion av 1600- och 1700-tals-historiker i stil med härledningen av Serafimerorden tillbaka till medeltiden, ty något bevis för att en verklig sluten orden instiftats, har icke förebragts, fastän man vet, att båda de nämnda regenterna umgåtts med tanken. Kriteriet på ordnarna utgöra endast de guldkedjor, som tillverkades, och med det speciella utseende de haft, är det kanske sannolikt, att de avsetts som ordenstecken motsvarande de utländska. Huru föga ordenstanken vunnit terräng i Sverige, visar dock Karl IX:s Jehovaorden — kedjorna buros endast av konungen själv och hertigarna Johan och Gustav Adolf.

I detta sammanhang finns det en sak att taga hänsyn till och det är, att bruket att bära guldkedjor var allmänt inom adeln. Under 1500-talet kan man beteckna det som en modesak, men samtidigt blevo guldkedjorna ett slags ståndsmärke för adeln. Talet om riddarkedjor såsom utmärkande för de dubbad riddarna torde därför ur denna synpunkt kunna avlivas. Det saknas bevis för att särskilda kedjor givits de nydubbade, och Johan III:s kallelsebrev till kröningen visar liksom senare Karl IX:s, att det till ståndsmässig klädsel hörde guldkedja för adeln i gemen.³² Gustav Adolfs utdelning av guldkedjor sker också utan direkt samband med och oberoende av riddardubbing. Beteckningen riddarkedjor måste förbehållas de ordenstecken, som tilldelades medlemmarna i de slutna ordnarna.

Ordenstanken kan emellertid bevisas ha vunnit fast fot i Sverige åtminstone under Johan III. I ett utkast för ordningen uti kyrkan vid Johans kröning har man som ett moment inskjutit, att ärkebiskopen tager "ordenskedjan och hänger henne på H. K. M:ts hals". Detta skulle försiggå, sedan ärkebiskopen givit konungen svärdet och ringen, men före överräckandet av kronan, äpplet och spiran. I en utförligare promemoria om kyrkoceremonierna skildras ordensinvigningen på följande vis: "— — och då det gjort är, tager ärkebiskopen den gyllene kedjan, som haver Insignia Salvatoris, och lägger den på K. M:ts hals och beder sägandes: Allsmäktige Gud och Jesus Kristus — — värdiges Eder vara alltid biständig och här efter beskärma och bevara för allt ont, och giva att detta orden, som I nu aktar företaga och begynna, må ske

³¹ Då riddarordnarnas införande i Sverige 1748 och de svaga spåren av tidigare ordensväsen nyligen tecknats av F. Wernstedt i en historisk inledning till Kungliga svenska riddarordnarna, utg. av H. J. S. Kleberg, Sthlm 1935, hänvisas för det följande till denna. Utom nya rön medtages här endast vad som är av direkt intresse för ämnet.

³² Svenska riksdagsakter, III, s. 365, resp. Historisk Tidskrift 1884, s. 345.

honom till pris och ära, Sveriges rike och de efterkommande konungar och alla andra här uti inkorporerade varda, till lycka och salighet. Amen.”³³

Ärkebiskopens bön visar, att konungen redan vid kröningen avsett att högtidligt instifta sin orden och ge den helgd genom denna kyrkovigning. Det enda märkliga är, att kedjan burit Salvatorsbilden, men man finner i senare inventarieförteckningar flera hängen med en ”Salvator” i. ”Salvatorn” har dock senare utbytts mot en ”Agnus Dei”, och av ett utgiftsregister för Vasakonungarnas silverkammare³⁴ finner man, att konungen vid olika tillfällen uttagit flera ”Agnus Dei med en drake under fötterna”.

Vad Eriks och Johans ordenskedjor beträffar, kunna de naturligtvis icke utan vidare sammankopplas med deras riddarslag. Riddarordnarna hade redan under medeltiden uppstått som slutna och personliga komplement till det allmänna riddarväsendet, och när Erik och Johan upptogo tanken, var det säkerligen ingenderas mening att avskaffa det äldre riddarväsendet. Riddarslagen försiggingo i traditionell form, och den detaljerade skildringen från Eriks kröning nämmer ingenting om särskilt utdelade kedjor. Elgenstiernas uppgifter — som jag dock icke funnit belägg för — att Sten Eriksson blivit riddare av Salvatorsorden vid kröningen 1561 och Claes Cisteresson Horn först 1562 skulle visa inkongruensen mellan riddarslaget och ordensför läningen. Johan III:s ovan omtalade Agnus Dei-kedjor måste, i den mån de bortgivits, ha bortgivits utan samband med riddarslag.

Under den följande tiden hör man inte talas om något ordensväsen i Sverige. Gustav Adolf, som själv innehade och högt värderade Strumpebandsorden, nöjde sig med riddarväsendet i dess nedärvda form. Även han utdelade dock guldkedjor, t. ex. till de tre ovannämnda nederländska sändebuden, av vilka en blev riddare. Men för Kristina ställde sig situationen annorlunda. Utav den skisserade Kristinaorden blev dock intet, och den ersättning drottningen skaffade sig i Amaranterorden, ligger något vid sidan av riddarordnarna. Det var en sällskapsorden, men den lånade givetvis ceremoniel från riddarväsendet och de tidigare ordnarna.

De karolinska konungarnas planer på att skapa en riddarorden i Sverige voro delvis ganska vaga, och de hunno aldrig taga definitiv form under de ständiga yttre och inre konflikterna. Det blev på så sätt den förståndsbronade och nyttodyrkande frihetstiden förunnat att verkliga instifta bestående riddarordnar, och initiativet till de kungliga ordnarna togs denna gång icke av regenten utan av enskilda adelsmän och fördes till seger, sedan det omhändertagits av ständernas mäktiga ombud, Sekreta utskottet.

Motiveringen för riddarordnarna var 1747 densamma som den drottning

³³ Kungliga arkiv, Johan III. Riksarkivet.

³⁴ Strödda kamerala handlingar 53. Kammararkivet.

Kristina förebragt 1650 och densamma, som ännu användes — att en orden ger en bekväm möjlighet att belöna förtjänta män och visa utlänningar en artighet eller ett bevis på erkänsla. Man fann ännu en motivering i 1740-talets utrikespolitiska situation, då en inhemsk orden kunde behövas som motvikt mot de utländska, framför allt de ryska. Men naturligtvis försummade man icke att återropa de historiska traditionerna, och genom att anknyta till de äldre riddarslagen och till de ordnar, som man förknippat med dem, fick man en ärevördig historia, som sträckte sig långt tillbaka i medeltiden. Sambandet var alltför lösligt för att i längden kunna upprätthållas, men såtillvida som varje riddarorden var en utväxt från det medeltida riddarväsendet hade man rätt. Vad man i verkligheten ärvde, var en del ceremonier. För serafimerorden behöll man sålunda den högtidliga riddardubbingen i kyrklig miljö — konungen satt på en tron vid altaret i Riddarholmskyrkan, och den designerade riddaren gjorde knäfall och avlade riddared, innan han förlänades ordenskedja och dubbades med tre slag av kröningssvärdet på vänstra axeln. Serafimeriddaren skulle vidare ha sköldemärke, han ägde rätt till herre-titel och det ålåg honom att vårda sig om fattiga och sjuka. Serafimerorden ansluter i dessa avseenden nära till det äldre riddarväsendet, men i övriga ordnar hade man även i fråga om dessa yttre former kommit långt ifrån icke bara medeltidens riddarväsende utan även de exklusiva riddarslagen vid nya tidens början.

Summary

Dubbing of Knights in the Middle Ages and Conferring of Knighthood in Later Times

Medieval knighthood was introduced into the Scandinavian countries in the 13th cent. In Sweden we find it fully developed in the reign of Magnus Ladulås (1275—90), and the dubbing of knights was done in accordance with continental rules. It is impossible to find out whether the ceremony observed at the numerous dubbings that took place in the earlier half of the 14th cent. had any pronouncedly ecclesiastical character, but Saint Birgitta vindicated the claims of religion, and at least in 1441 the knight's oath was administered by the Bishop of Strengnäs in front of the High Altar of Uppsala Cathedral.

During the 15th cent. dubbings took place only at the coronations of kings, and this was also the case in the 16th cent. in Sweden. Apart from the coronation of Christian II, when no Swedish knights were made, the

coronations of most of the kings of this century were accompanied by dubbings. The new order of things brought in by this century left unaltered the ceremony observed at the dubbings, but it did affect its meaning. Gustavus Vasa, who had reformed the Swedish church already before his coronation did not only abolish oaths by Roman Catholic Saints but suppressed altogether what there was of a religious character in the knight's oath. With his practical turn of mind he regarded the creation of knights only as a practical state affair and laid stress only on the knight's duty to obey his ruler. King Erik XIV, a typical Renaissance prince, created at his coronation counts and barons to form a class superior to knights, but at the same time he dubbed some 30 knights, both Swedish noblemen and foreign ambassadors.

Owing to internal dissensions there were few or no dubbings about 1600, but Gustavus Adolphus created knights not only at his coronation but also, for military valour, at the end of the Sessions of the Riksdag 1625, 27, and 30. Among the Dutchmen and Englishmen, who, for diplomatic reasons, were knighted, Hugo Mysius especially deserves mentioning, as his knighting was done not by dubbing but by presenting a charter. This leads us on to modern ways of conferring knighthood, and it is quite natural that Queen Christina, Gustavus Adolphus's daughter should have suggested substituting an order of knighthood in the modern sense of the word for the traditional feudal form. In so doing she took her pattern not only from foreign orders of merit but also from native attempts, viz. Erik XIV's 'Order of the Saviour' and Johan III's 'Order of the Lamb of God'. There are documentary proofs at least of King Johan's order. But after his time there was no further development of the idea until 1748 when the existing *Scrafimerorden*, *Nordstjärneorden*, and *Svärdorden*, were created. The first of these was the one that thanks to its dubbing ceremony, the honours conferred upon the members, and its care of poor and sick most closely resembled ancient knighthood.

Till den svängda plogvändskivans historia

Av *Ragnar Firlow*

I nom det centrala område av etnologien, som behandlar de mänskliga redskapen, har spörsmålet om plogens ålder och ursprung redan länge varit föremål för behandling. Med tysken Paul Lesers ståtliga och redan berömda arbete *Entstehung und Verbreitung des Pfluges*, utg. i Münster 1931, har detta intresse förnyats. Man vågar redan nu påstå, att detta verk kommer att bli ett för den framtida plogforskningen grundläggande arbete. Dess främsta betydelse torde ligga i den kritiska skärpa, varmed Leser gallrat det i fråga om värde ytterst blandade material, varpå tidigare forskare stött sina undersökningar. Leser har därmed skapat en fast grund för fortsatta forskningar, en insats, som bör skattas desto högre, som man knappast kan tänka sig en mera gungande grund än den, varpå den tidigare plogforskningen byggde sina resultat. Därtill kommer att han gett oss den första stora översikten över plogarna på hela det område av Europa, Asien och norra Afrika, där plogkulturen av gammalt hört hemma. De resultat, som han nått fram till, torde — vad en rad viktiga detaljer angår — komma att stå sig. Däremot verka hans allmänna resultat på en nordisk forskare stundom överraskande och fresta till motsägelse. Det förefaller mig t. ex. icke troligt, att nordiska forskare skola vara böjda att antaga, att den fyrsidiga plogen, se t. ex. fig. 5, är äldre än den med krokig dragås.

Enligt Leser är övergången från den primitiva, platta vändskivan till en svängd en av de betydelsefullaste förbättringarna i plogens historia. Därigenom minskades friktionen mellan skivan och jorden, varför plöjaren ej längre behövde anlita så många dragare. Även arbetstakten blev med den svängda vändskivan raskare.

Den svängda vändskivan framträdde enligt Leser först med början av 1700-talet i Europa och utbreddes sig då från världsdelens nordvästra hörn, medan den i Asien vore långt äldre. Denna sistnämnda uppfattning stöder Leser på att han kan belägga konkava vändskivor av trä från Kina, Japan, Bortre Indien och stora delar av Indonesien, alltså en så pass betydande nutida utbredning, att man icke har anledning att förmoda import från Europa i modern tid. Därtill kommer, att Leser ehuru med viss tvekan tror

sig se en plog med svängd vändskiva på en av bilderna i *Tu schu tsi tscheng*, en kinesisk jordbruksskrift från 1726, vars bildmaterial vilar på en utgåva från 1639. Leser drager av dessa och andra förhållanden slutsatsen, att den svängda vändskivan dels är äldre i Ostasien än i Europa, något som förefaller troligt, dels även att européerna erhållit denna uppfinning från denna del av Asien under 1700-talet. Givetvis föreligger emellertid även möjligheten, att den europeiska vändskivan är en självständig uppfinning, en tanke, som är Leser främmande och som han av principiella skäl icke upptagit till diskussion.

Leser söker även utreda, vilket europeiskt folk som har hedern av att först ha upptagit den asiatiska uppfinningen. Med bestämdhet anser han sig kunna fastställa, att Frankrike och Tyskland mottagit den svängda plogskivan från Belgien vid början av 1800-talet. Tysken Schwerz förefaller ännu 1807 ej ha känt till denna från Tyskland men väl från Belgien, och för en annan välkänd tysk jordbruksskriftställare, O. v. Münchhausen, var den endast bekant genom ett arbete av svensken Anders Berch. I förbigående må dock framhållas, att man i Frankrike kände till plogar med svängd vändskiva avsevärt tidigare att döma av avbildningar av plogar med konvexkonkav vändskiva i den stora franska encyklopedien *Planches I, Agriculture*, pl. 1—3, utg. i Paris 1762. En annan sak är, att belgiska plogar säkerligen påverkat de franska vid 1800-talets början.

På grund av sina forskningar kommer Leser till det resultatet, att hedern av att ha införlivat den svängda vändskivan med europeisk jordbrukskultur måste tillkomma Belgien eller England; Amerika är ej att räkna med, när den svängda vändskivan där först tyckes ha kommit i bruk fram emot 1800.¹ Emellertid visar det sig, att Lesers källuppgifter för Belgien och England äro påfallande sena. För det förra landets del hämtar han sina uppgifter ur ett arbete av W. Goeriz, tryckt i Karlsruhe 1842. För det senare landet är J. E. Loudon hans källa. Enligt den upplaga av Loudons arbete, som varit mig tillgänglig, uppger emellertid denne författare endast i största allmänhet, att moderna plogar uppträdde i England först med 1700-talet utan att närmare precisera sina uppgifter och utan att framlägga några direkta bevis.²

Leser framhäver vidare (s. 444) den insats, som gjorts av Anders Berch, vilken 1741 vid 30 års ålder blev innehavare av en professur i nationalekonomi i Uppsala. Han är enligt Leser den förste plogteoretikern i Europa genom att på grundval av matematiska beräkningar rörande plogskivans

¹ Leser, i texten a. a., s. 440 och s. 442—455.

² J. C. Loudon, *An Encyclopædia of Agriculture*, 2. ed., London 1831, s. 389 f. En hänvisning till Blythe Improver Improved, 1652, anger ej klart, vad de däri avbildade plogarna hade att ge.

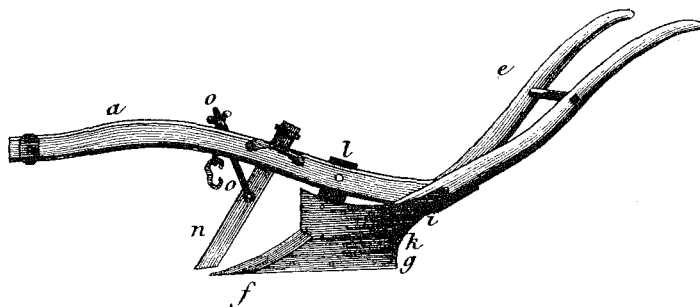


Fig. 1. Smalls plog. Efter M. Boitard, *Les instrumens aratoires*, Paris 1833, pl. 21, fig. 1.

lämpliga konstruktion ha framställt vetenskapligt underbyggda krav på att plogens vändskiva borde vara svängd.³

Storbritanniens insatser vid utvecklandet av den numera t. ex. i vårt land ledande plogtypen äro av avgörande betydelse. Om man bortser från i detta sammanhang mindre väsentliga förändringar, tyckas 1800-talets moderna plogformer i Storbritannien i huvudsak stamma från plogar uppkallade efter skotten James Small, vilken redan 1763 lär ha anlagt en plogfabrik i Berwickshire, jfr fig. 1.⁴ Enligt Loudon lär Smalls berömda plog ha tillkommit omkring 1790. Den omnämnes ej 1793 i *Complete Farmer*, något som icke motsäger denna tidsuppgift. Där rekommenderas i stället en äldre plog, den lätta Rotherhamplogen, fig. 2, med vilken Smalls plog visar så väsentliga likheter, att ett sammanhang måste antagas. Skillnaden består framför allt i att Smalls plog är försedd med en av gjutjärn tillverkad vändskiva, en förändring, som torde ha tillkommit efter 1785, eftersom R. Ransome i Ipswich detta år uttog patent på en bill av gjutjärn.⁵ Eljest uppvisa båda typerna tvenne handtag och svängd vändskiva. Enligt *Complete Farmer* 1793, art. plough, var Rotherhamplogen redan då ganska spridd i England

³ Sina plogforskningar publicerade Berch dels i Anmärkningar öfver de svenska plogar, tryckt i Vetenskapsakademiens handlingar 1759, dels i den märkliga uppsatsen *Methodus investigandi origines gentium, ope instrumentorum ruralium*, som offentliggjordes 1773. Man har före Leser inom utländsk jordbrukslitteratur vanligen ansett, att skotten James Smalls år 1784 tryckta avhandling *Treatise on ploughs and wheel carriages* vore den första vetenskapliga framställningen av plogproblemet (Leser, a. a., s. 444). Enligt Loudon (a. a., s. 390) vore J. Bailey, *An essay on the construction of the plough on mathematical principles*, tryckt år 1795, den första vetenskapliga framställningen, till vilken Smalls arbete kunde betraktas som en föregångare. Det kan tilläggas, att före Leser hos oss P. von Möller redan 1881 (Strödda utkast rör svenska jordbrukets historia, Sthlm 1881, s. 131) betonat Berch som föregångare till både Small och Bailey.

⁴ Fraas, *Geschichte der Landwirtschaft*, Prag 1852, s. 420; A. Sjöström, *Handbok i redskapslära*, Sthlm 1903, s. 196. Att de moderna plogarna utgår från Smalls framhålls i de flesta handböcker på området.

⁵ F. M. Feldhaus, *Technik der Vorzeit*, Leipzig 1914, sp. 793.

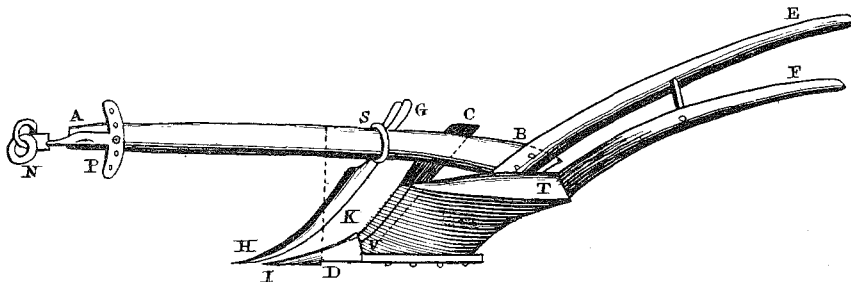


Fig. 2. Rotherhamplögen. Efter *Complete Farmer* 1793, pl. 21, fig. 3.

och mycket uppskattad under skilda namn — the Rotherham plough, the Yorkshire plough, the Patent plough, the Dutch plough — vilka termer ganska väl illustrera redskapets historia. Man kan nämligen på andra vägar påvisa, att denna plog tillverkades i Rotherhamn i Yorkshire, och att patent uttogs på densamma 1730 av Joseph Foljampe. Man möter därjämte traditioner om dess härstamning från Nederländerna.⁶

Den svängda vändskivan omnämnes av Mortimer 1721 även från trakten av London (Colchester i Essex).⁷ Författaren skildrar enligt sin egen uppgift Englands vanligaste eller genom sin typ mera påfallande plogar, av vilka han återger fem, samtliga med rak vändskiva. Den sjätte av honom beskrivna lätta hjulplogen för två hästar från Colchester avbildar han tyvärr icke men uppger, att den skilde sig från alla andra engelska plogar på den tiden genom sin lätthet och genom att vändskivan var svängd och tillverkad av järn.⁸ Däremot omnämner Mortimer ej typens förekomst norröver i York, vilket ju skulle stämma med vad som ovan anfördes om Rotherhamplogens ålder.⁹

Möjligt är emellertid, att typens verkliga utbredning varit avsevärt större än Hale och Mortimer kände till. Vi kunna nämligen följa Rotherhamtypen

⁶ A. Christensen (i K. Hansen, *Det danske landbrugs historie*, Kbhvn 1933 f., s. 441). Enligt H. Juhlin Dannfelt (*Lantbrukets historia*, Sthlm 1925, s. 319) uttogs patent 1730 av Walter Blith, och tillverkningen leddes sedan av mekanikern I. Foljambe i Rotherham. Här föreligger måhända ett missförstånd, ty enligt Fraas (a. a., s. 407) byggdes den första plogen av Rotherham-typ av en viss Pashley (ev. Foljambe), "durch W. Blythe dazu veranlasst", vilka ord torde kunna översättas med "därtill föranlåten genom [läsning av 1652 års arbete av] Walter Blith", eftersom Fraas med W. Blythe tydligen åsyftar W. Blith (se Fraas, a. a., s. 406).

⁷ J. Mortimer, *The whole art of husbandry*, I, London 1721, s. 46.

⁸ Mortimer, a. a., I, ss. 44—51. En redogörelse för de nämnda plogarna, vilken — såvitt jag kunnat döma — bygger på Mortimers arbete, återfinnes även i en svensk källa, J. Serenius, *Engelska åkermannen*, Stockholm 1727, s. 72 f.

⁹ Jfr härmed uppgiften, att "the Essex plow" på 1750-talet var försedd med svängd vändskiva av järn och att den troligen uppfunnits på platsen, eftersom typen ej förekom på andra håll. T. Hale, *Compleat body of husbandry*, 2, London 1756, s. 186 f.

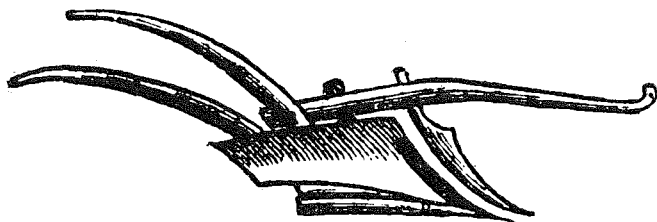


Fig. 3. "The plaine plough" enligt Blith 1652.

med dess svängda vändskiva tillbaka till 1600-talets mitt i en källa, som redan Loudon hänvisar till, men som Leser m. fl.¹⁰ ej observerat, nämligen Walter Bliths märkliga verk *Improver improved*, tryckt i London 1652. Denne skildrar några i England brukliga plogformer, men framför allt är han intresserad av den holländska plogen, "the dutch plough". Utgående från denna konstruerar Blith till sina landsmäns hjälp den — enligt hans uppfattning — ideala plogen för en jordbrukare.¹¹ Vi återge här i fig. 3 denna plog, "the plaine plough", som Blith kallar den. Det föreligger icke något tvivel om att den till formen är i det närmaste identisk med Rotherhamstypen, varigenom dennas holländska härstamning ytterligare bekräftas, vare sig importen av denna skett omkring 1720 eller tidigare eller vid flera olika tillfällen. Då den holländska plogen ("the dutch plough") på Bliths tid uppträdde i Lincolnshire, Norfolk, Suffolk och Essex, alltså en avsevärd del av sydöstra England, måste följaktligen den första importen från Holland förläggas till en tidpunkt avsevärt före 1652.

Det som här framför allt intresserar oss är emellertid, att den av Blith 1652 förordade typen var utrustad med en svängd vändskiva, vilken borde vara beslagen med plåt. Vi föras därmed tillbaka till en tidpunkt, som ligger före någon mera betydande inverkan på europeisk kultur från kinesiskt håll, vilket i varje fall omöjliggör Lesers hypotes, att vändskivan importerats under 1700-talet. Även möjligheten, att den skulle ha införts därifrån under 1600-talet, blir då icke stor.

Den ovan gjorda undersökningen visar tillika, att de moderna brittiska plogarna ytterst gå tillbaka på nederländska. Därmed är Storbritannien ur räkningen, när det gäller att söka det europeiska stamlandet för den svängda vändskivan. Återstår alltså spørsmålet, huruvida hedern av uppfinningen till-

¹⁰ Sjöström, Juhlin-Dannfelt, Fraas, Loudon, Feldhaus m. fl.

¹¹ Enligt P. von Möller (a. a., s. 131) förbättrades den engelska plogen av holländska teknici, vilka i början av 1700-talet inkallades till England för utförande av större vattenavtappingar. Denna uppgift kan i varje fall ej gälla den tidigaste importen av holländska plogar.

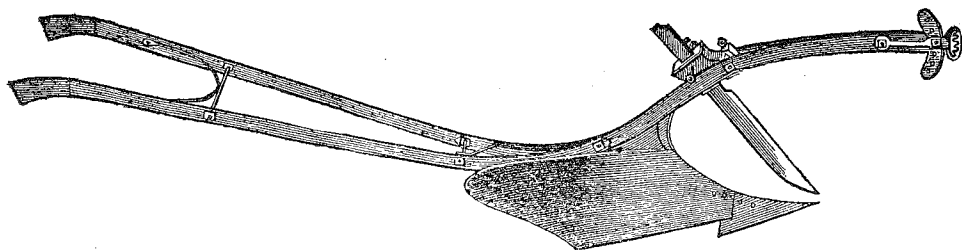


Fig. 4. "Ultunaplogen". Efter Arrhenius 1861, III, s. 343, fig. 21.

kommer Nederländerna¹² eller Sverige. För att besvara denna fråga tarvas emellertid en utredning rörande den moderna plogens ålder i Sverige.

Vår av järn och stål tillverkade, ledande plogtyp utgöres av svängplogar, som hos oss bl. a. fabricerats sedan 1840-talet vid Ankarsrum, Forsbacka, Nävekvarn, Forsvik och Överrum. Dessa plogar, som äro utrustade med två handtag och svängd vändskiva, gå vanligen tillbaka på den omtyckta Ultunaplogen, fig. 4, som i sin tur bygger på Howards engelska plog från tiden omkring 1850¹³ och som med sina två handtag visar släktskap med Smalls plog. Denna i sin tur hade redan omkring 1800 intresserat svenska plogkonstruktörer. Plogar av Smalls typ tillverkades nämligen efter 1803 på den detta år av C. G. Stjernswärd igångsatta första svenska plogfabriken på Engeltofta i Skåne, där skotska mekaniker ledde arbetet.¹⁴ Engeltoftaplogarna ha säkerligen spelat en viss roll åtminstone i södra och västra Sverige. År 1806 inköpte sålunda Värmlands hushållningssällskap från Engeltofta några där tillverkade plogar. Följande år utsände detta hushållningssällskap lantbrukaren J. Gråberg till Stjernswärds plogfabrik för att på ort och ställe studera tillverkningen av plogar. Sedermera lär Gråberg stödd på erfarenheterna från Engeltofta ha avsevärt förbättrat den inom landskapet förekommande s. k. fryksdalsplogen.¹⁵ Fabriken upphörde visserligen 1819, men tillverkningen fortsattes av E. Nonnen på Degeberg i Västergötland,¹⁶ vilken ytterligare spred denna plogtyp. I Nordiska museets arkiv finnes en konstruk-

¹² Den här föreliggande undersökningen har fört oss tillbaka till tiden före Belgiens grundande år 1830, varför vi använda beteckningen Nederländerna, därmed avseende både Holland och Belgien i modern mening.

¹³ J. Arrhenius, Handbok i svenska jordbruket, III, Uppsala 1859 f., s. 343. Howards plog var dock en hjulplog (Juhlin-Dannfelt, a. a., s. 611, fig. 121). Även amerikanska plogar, t. ex. de s. k. åkersplogarna, ha sedan 1840-talet varit vanliga hos oss. De skilja sig från engelska plogar genom kortare och bredare plogkropp, brantare vändskiva och bastardrist (se Arrhenius a. a., III, fig. 22). Bastardristen, som utgöres av ett trekantigt skär, som uppgår från billens vänstra överkant och ersätter risten, torde väl ytterst återgå på nederländska plogar. En form därav återges redan av Blith, vilken uttryckligen betecknar den som holländsk.

¹⁴ A. Zachrisson, Åkerbruksredskap och jordens bearbetning i Skåne, Lund 1920, s. 27 f.

¹⁵ T. Andersson, Värmlands läns kungl. hushållningssällskaps historia, Sthlm 1903, s. 105.

¹⁶ N. W. Lundeqvist, Handbok i svenska landbruket, 5. uppl., Sthlm 1862, s. 225.

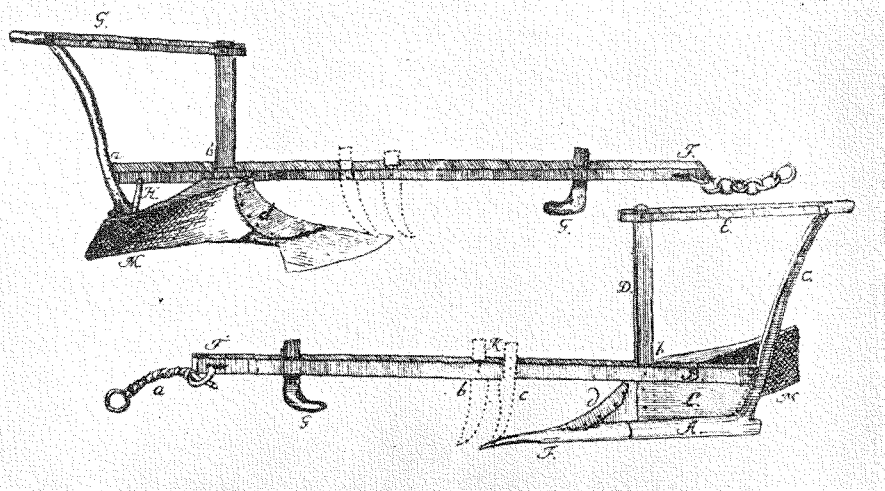


Fig. 5. Schultzes "dalplog" 1743. Efter Erixon.

tionsritning från 1839—40, gjord av dåvarande eleven på Degeberg, sedermera lantbrukaren G. W. Forsell; ritningen återger Smalls plogtyp, ehuru med någon modernisering (Nordiska museets arkiv 50: 1931).

I Sverige mötte emellertid den skotska plogen ännu under 1800-talets första hälft en besvärlig konkurrent i en moderniserad inhemsk plogform, vilken S. Brisman 1822 kallar för "den så kallade dalplogen" från "Klosters bruk i Dalarne". Om denna uppger Brisman, att den "här i Westergöthland — — blifwit tämeligen allmän" och att den tävlade med "den så kallade engelska plogen" från Engeltofta, vilken sistnämnda plog förekom här och där på herrgårdarna. Med Klosters bruk avser Brisman tydligen Stjärnsunds redan av Polhem grundade bruksanläggning i södra Dalarna.¹⁷

Även från andra håll lämnas uppgifter under första hälften av 1800-talet, att man från Stjärnsunds bruk inköpte plogar. P. A. Säve uppger sålunda från Gotland, att "vändplogen (Stjärnsundsplogen) nu [1841 var] allmännare".¹⁸ 1816 inköpte Blekinge läns hushållningssällskap 40 plogar (vändskivor till plogar?) av detta slag. Till och med i Skåne skaffade man sig "Stjärnsunds plogar" (t. ex. i Vinslöv år 1821).¹⁹

Också i Finland vann Stjärnsundsplogen insteg. På Sundholms herrgård i Egentliga Finland funnos sålunda år 1804 6 "stjärnsundsvältar".²⁰

¹⁷ S. Brisman, Landtmannens wän, Sthlm 1822.

¹⁸ P. A. Säve, Åkerns sagor, Visby 1891, s. 89.

¹⁹ H. Juhlin-Dannfelt, Kungl. Landtbruksakademien 1813—1912, Sthlm 1913, s. 68 f. Zachrisson, a. a., s. 26 (notisen om Vinslöv).

²⁰ K. Vilksuna, Varsinaissuomalaisen kansanomaisesta taloudesta, Borgå 1935, s. 91. *Vält* betyder plog i åtskilliga finlandssvenska mål.

Stjärnsundstypen avbildas emellertid redan 1773 av Gadd. Han kallar den för "dalplog" i likhet med Brisman och uppger, att "plogfiölen är et tiokt windt bräde". Han framhäver även som allmän regel, att "mullfiärden eller wändbrädet" icke borde bestå av "et rakt och slätt bräde, hwilket på kant verticaliter är fastslagit," utan borde vara "något wind och bögd åt ändarne".²¹

Gadds rekommendation av den svängda vändskivan bör emellertid tydligen ses i belysning av att Anders Berch redan 1759 i sina Anmärkningar uttalat sig gynnsamt om sådana plogar. Gadd har nämligen tagit starka intryck av Berchs författarskap.²² När Gadd t. ex. säger sig föredraga ett litet hjul att bära upp åsen framför *plogkiesan* "plogtassen" sker detta "efter herr oeconomic professoren och riddaren Anders Berchs gjorda rön och anmärkning".²³

Bilden av dalplogen hos Gadd återgår emellertid på en äldre skrift, Schultzes i Stockholm 1743 tryckta Om sättet at bruka åker och äng,²⁴ vari han skildrar jordbruksförhållandena i trakten av Falun och även avbildar en "dalplog" med "plogfjöl" av "et tjockt windt bräde", framtill beslaget med en järnplåt, fig. 5. Vi möta alltså redan 1743 en konkav vändskiva i tydligt utbildad form i folklig användning i Dalarna. Detta bestyrkes av att när Anders Tidström 1754 bereser landskapet, även han stöter på och avbildar samma plogtyp med svängd vändskiva, "plogfjöl", som därtill uppges vara gjord av järn. Märkligt är också, att Linné redan 1733 under sin dalafärd iakttog en dalplog med vändskiva av järn. Han uppger om densamma, att den såg ut som västerbottensplogen, om vilken vi veta, att den då liksom senare under 1800-talet liknade de i Dalarna brukliga plogarna.²⁵ Säkerligen var den vändskiva, som Linné såg i Dalarna, svängd, ty raka vändskivor av järn äro — såvitt mig är bekant — okända.

²¹ P. A. Gadd, Svenska lantsskötselförhållanden, Sthlm 1773 f., I, tab. 1, fig. 8 och 9; ibidem I, s. 369 och III, s. 111.

²² Denna inverkan yttrar sig ej blott i fråga om innehållet utan kan även spåras i ordvalet. Vändskivan finge sålunda enligt Berch, Anmärkningar, s. 211 f., ej vara "et rakt och slätt bräde, som är verticalt på kant fastslaget", utan den borde "vara bögd". "Därtill väljer man hälst en solvind stäck, som uttälges til sin rätta skapnad. — Han [nämligen vändskivan] kan ock aldeles smidas af järn".

²³ Gadd, a. a., III, s. 114 f. Jfr Berch, a. a., s. 221. Termen *plogkiesan* kan Gadd ha funnit hos Berch eller Schultze. Även J. Brauner (Tankar och försök om åker och äng, Sthlm 1752, s. 165) omnämner en liten "trissa" som ersättare för tassen. Troligen har Brauner sitt uppslag ur någon utländsk källa, t. ex. Mortimers ovannämnda arbete från 1721, som avbildar plogar av detta slag från England.

²⁴ Jfr S. Erixon, Skultuna bruks historia, 2, Sthlm 1935, s. 298 f.

²⁵ C. v. Linné, Iter dalecarlicum, i Linnés ungdomsskrifter, utg. av E. Ährling, Sthlm 1889, s. 257; dens., Iter lapponicum, utg. av Kungl. Vetenskapsakademien, V, Uppsala 1913, s. 29.

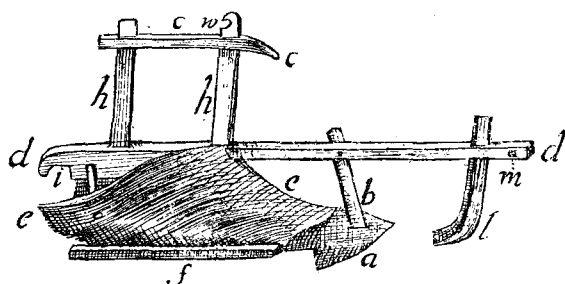


Fig. 6. Ångermanländsk "vält". Efter Boding 1747, fig. I, nr 1.

Fyra år efter Schultzes skrift disputerade den unge ångermanlänningen Boding under Berchs presidium på en avhandling betitlad Ångermanna hushöllning nordan skogen. Han avbildar däri en för sin tid ovanligt fulländad plog eller *vält*, som han kallar den — det då som nu brukliga ångermanländska namnet på plogen, fig. 6. Den är utrustad med en synnerligen elegant svängd, konvex-konkav vändskiva. "Plogfjälen", skall enligt Boding vara "rättsuns vind". Eftersom han ingenstädes talar om att vändskivan brukade vara beslagen, ha vi väl att göra med en vändskiva, gjord av vint trä.²⁶ Då nu Boding säger sig skildra sina landsmäns plog och vi väl knappast ha någon anledning att betvivla detta påstående, skulle alltså redan 1747 ångermanländska bönder ha plöjt med plogar med konvex-konkav vändskiva av förstklassig form.

En annan av tidens lantbruksförfattare, Karl Dahlman Eskilsson, omnämner 1745, att plogen även i Uppland var försedd med "ett windt mulbräde".²⁷

Vi kunna alltså från och med 1740-talet belägga en plog med svängd vändskiva såsom fullt folklig från och med Dalarna i söder till Västerbottens sydgräns i norr; i norra delen av området var vändskivan då bevisligen konvex-konkav, i södra delen förekommo vändskivor av järn eller med järnplåt delvis eller helt beslagna konkava former redan vid 30-talets början. Som man måste räkna med en ej alltför knapp tillmätt spridningstid för dessa plogar, innan de assimilerades med vår allmogekultur, föras vi åtminstone några årtionden tillbaka i tiden för den första spridningen av svängda vändskivor i Sverige.

Då det knappast föreligger någon anledning att antaga, att de svängda vändskivorna uppträtt oberoende av varandra i Nederländerna och Sverige, uppstår frågan, om uppfinningen först framträtt i Sverige och därifrån överförts till Nederländerna, eller om förhållandet varit det motsatta. Tyvärr är det mig tillgängliga källmaterialet alltför magert för att ge säkra

²⁶ Av annan mening är von Möller (a. a., s. 133), som antager, att Boding avser att avbilda en vändskiva av järn.

²⁷ K. Eskilsson, Svensk hushållning, Sthlm 1745, s. 24. Erixon, a. a., s. 298.

hållpunkter; dock kunna de svenska källorna lämna någon ledning. P. von Möller har 1881 framkastat, att den s. k. värmlandsplogen vore hitförd från Holland genom vallonerna vid de svenska bruken. Därför tala, framhåller von Möller, dels den holländska termen *voetploeg* "tassplog", dels det förhållandet, att den flamländska plogen var försedd med dylik tass. Ordet *fotplog* synes även i Sverige vara en bruklig term för en sådan plog. Termen användes både av Anders Berch i hans Anmärkningar 1759 och av Brauner något tidigare, nämligen 1752.²⁸ Von Möllers bevisföring vilar ändock på svaga grunder, eftersom man ej gärna kan bevisa en plogs härstamning från ett romanskt folk (vallonerna) med en germansk term (*voetploeg*).²⁹ Man väntar sig i stället ett romanskt ord. Vidare är det märkligt, att vad man väl på von Möllers tid brukade benämna *värmlandsplog* åtminstone ofta saknat tass. Vi återge här en värmlandsplog fig. 7.³⁰ Denna skiljer sig från de flamländska plogarna både genom bristen på tass³¹ och genom de två handtagen.³² Nu måste dock medgivas att — något som ej tyckes ha varit von Möller bekant — tassen måhända först i sen tid bortfallit på värmlandsplogarna. Enligt Berch var nämligen värmlandsplogen utrustad med en sådan.³³ Ännu 1780 kunde den ha tassen kvar.³⁴

Det synes troligt, att värmlandsplogens övergång till svängplog utan tass är att tillskriva Gråbergs ovannämnda modernisering av "fryksdalsplogen" efter engelskt mönster vid 1800-talets början, fig. 7.

Men ej heller i sin äldre form med tass torde värmlandsplogen ha liknat de typiska belgiska plogarna, ty redan då Lostbom 1780 skildrar den värmländska plogen, hade denna ett upptill klivet handtag, medan de belgiska plogarna visa helt handtag, vanligen med en vid själva greppet utgående in-tappad pinne.

Trots allt synes mig dock von Möller ha varit inne på rätt väg, då han trodde på ett sammanhang mellan nederländska och svenska plogar; det

²⁸ P. von Möller, a. a., s. 131 f. Brauner, a. a., s. 164. Berch, a. a., 1759, s. 221.

²⁹ Synpunkten är framhåvd av K. Rhamm, *Ethnographische Beiträge zur germanisch-slavischen Altertumskunde*, II: 1, Braunschweig 1905 f., s. 967. Se även Leser, a. a., s. 170.

³⁰ Från Skultuna i Västmanland återger Erixon (a. a., s. 308, fig. 129) en s. k. värmlandsplog, som är tydligt påverkad av engelska plogar.

³¹ Se t. ex. Leser, a. a., s. 146, fig. 34, och s. 147 och s. 149, texten.

³² Det enkla handtaget är typiskt för de belgiska plogarna (Leser, a. a., s. 150). Jfr den vallonska plogtyp, vilken Loudon (a. a., s. 82) kallar för "the binot or Walloon plough, used in Brabant", och som även avbildas av Leser (a. a., s. 147, fig. 35).

³³ Berch (a. a., 1759, s. 205) skiljer mellan "fotplogar", alltså plogar med tass likt fig. 5 ovan, "åsplogar" utan tass men med överlång dragås, vilande på dragdjurens ok, och "bultplogar", varmed han åsyftar de skånska hjulplogarna. Den rena svängplogen omnämner han ej.

³⁴ Lostbom i *Hushållningsjournal* för maj 1780, s. 5.



Fig. 7. "Frykdalsplog", Brattfors socken, Värmland. Foto Gösta Berg 1928, Nordiska museet.

har dock därvid enligt min uppfattning ej varit fråga om en överflyttning av en plogtyp i dess helhet, såsom von Möller antagit, men väl om en omformning av den svenska grindplojen i fråga om vissa detaljer.

En sådan kulturöverföring av detaljer kan konstateras även i flera andra fall. Det gäller om värmlandsplojen, som förnyats efter engelskt mönster. Det ovan nämnda, av Brauner, Berch m. fl. rekommenderade lilla hjul, som sedermera på vissa av våra svenska plogar kommit att ersätta tassen och som måhända kommit till oss från England, är även en nytillkommen plogdel. Beträffande den norska falckenstenplojen från senare delen av 1700-talet har Stigum antagit, att den är en gammal norsk plog, som utrustats med en svängd vändskiva under påverkan från England.³⁵

Härtill kommer, att vi såväl i fråga om plogar som vid andra redskap med 1700-talet och säkerligen långt tidigare ha att räkna med rationellt arbetande konstruktörer, vilka målmedvetet samlade erfarenhet från skilda håll och ansträngde sig att i detalj förbättra redskap under intryck av lärdomar utifrån, ibland även tilläggande något nytt. Ett karakteristiskt exempel härpå erbjuder vår svenske plogkonstruktör Gripenstedt, när han enligt sin egen uppgift omkring 1745 satte sig ned att konstruera fram en ändamålsenlig plog på grundval av plogar, som han förskaffat sig, ej blott inhemska från Hälsingland, Västmanland och Dalarna utan även "en fotplog ifrån Holland, där den i Braband och Flandern skal vara i bruk, hvilken plog kördes med

³⁵ Mortimer, a. a., I, s. 44 f. H. Stigum i Bidrag til bondesamfundets historie, Oslo 1933, I, s. 119 f.

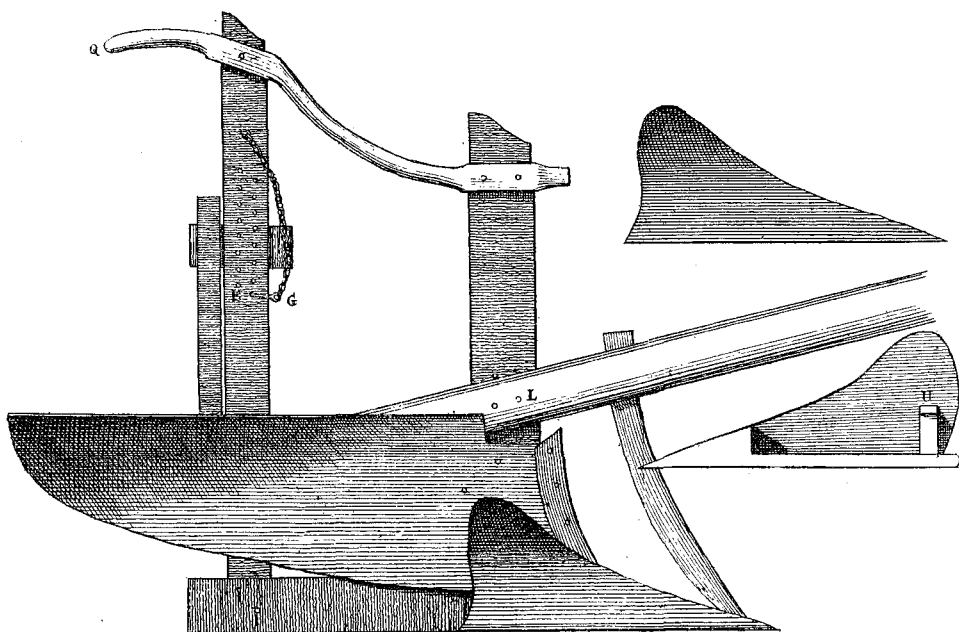


Fig. 8. Gripenstedts plog omkring 1745. Efter Gripenstedt, fig. 10.

linor och vågar som en wagn".³⁶ Resultatet av Gripenstedts arbete blev en åsplog med egenartad regleringsanordning av plogen vid bakständeren och med osedvanligt hög bill, täckande vändskivans framkant, fig. 8. Det förra påfundet har han själv kommit på, det senare har han från den nämnda nederländska plogen.³⁷ För övrigt anslöt sig denna plog ganska nära till grindplogen. Den blev något spridd i Uppland under konstruktörens livstid³⁸ men synes ha vunnit sin största spridning i västra Finland,³⁹ där jag i Svensk-Österbotten funnit en allmänt använd plogtyp med ovanligt hög bill, som ersätter särskild rist, och som torde återgå på Gripenstedts plog, fig. 9.

Gripenstedts plog är synnerligen intressant, eftersom den påverkats av

³⁶ J. Gripenstedt, Beskrifning om en nyare plogs — — beskaftenhet, i Samling af rön, Sthlm 1775, I, s. 234 f. och s. 261. S. 273 säger förf., att han "för inemot 30 år sedan lät göra de första plogar af detta slag". I förbigående må framhållas att författaren rekommenderar, dels att "mullfiörden eller windan" klyves ut ur "en solwind alstock" (s. 254), dels att vändskivan belägges med järnbleck (s. 259).

³⁷ Detta framgår även av den i Lantbruksakademiens museum förvarade modellen. Gripenstedt, a. a., resp. s. 238 och 248 och s. 261.

³⁸ Gripenstedt, a. a., s. 275. Det ser ut, som om regleringsanordningen delvis upptagits i Västmanland (se Erixon, a. a., s. 304 och fig. 115, efter von Brunyan 1793).

³⁹ Typen är enligt G. Grotenfelt, Det primitiva jordbrukets metoder i Finland under den historiska tiden, Helsingfors 1899, s. 335, vanlig i södra Österbotten, västra Satakunda och Egentliga Finland. Han nämner dock ingenting om plogens härstamning.

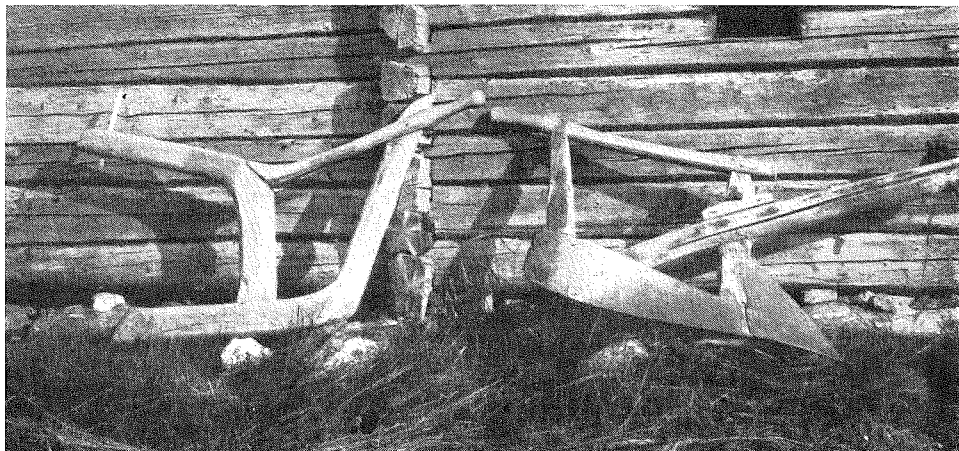


Fig. 9. Arder och plog från Björkö, Svensk-Österbotten. Foto R. Jirlow 1927.

nederländska plogar och i sin tur haft ett varaktigt inflytande på svenska och västfinska plogar; dess spridning utgör alltså en karakteristisk motsvarighet till vad som inträffat en gång tidigare, då de i övre Sverige förekommande plogarna utrustades med svängd vändskiva och tass efter nederländskt mönster.

En dylik kommunikering av en nederländsk uppfinning till Sverige under 1600-talet kan ha skett genom valloner men även på annat sätt. Det var vid denna tid vanligt, att svenskar under sina studieresor besökte Nederländerna, och under åren 1694—96 bereste ingen mindre än vårt stora uppfinnargeni Kristofer Polhem bl. a. Holland, Belgien och England. Det är då onekligen ett egendomligt sammanträffande, att dalplogar med svängd vändskiva kommo att fabriceras vid den av honom år 1700 igångsatta fabriken vid Stjärnsund, i vars omgivningar dalplogen av gammalt bör ha varit i bruk. Att sålunda Polhem varit den, som utrustade den gamla dalplogen med den svängda vändskivan, synes vid en första anblick bestyrkas av en annan omständighet, I Gotlands Fornsals samlingar finnes nämligen en dalplog med svängd vändskiva av järn, förvärvad omkring 1875 av Säve från en gård i Eista, på vilken gård Polhems släktingar bodde. Om denna "vändplog" uppger Säve år 1880, att den var "en gåfva af Christoff. Polhem" till släkten.⁴⁰ Eftersom Polhem dog 1751, skulle gåvan vara överlämnad av honom till hans släktingar redan vid mitten av 1700-talet eller tidigare.

Emellertid återstå ändock åtskilliga svårigheter. Åsikten, att Polhem var

⁴⁰ P. A. Säve, Gotländska samlingar, V, s. 770, med teckning av plogen; manuskript i Universitetsbiblioteket i Uppsala.

givare, finna vi för första gången i Säves papper 1877.⁴¹ Ännu året förut hade han hyst en annan uppfattning, nämligen att plogen i stället var en gåva av "en major mekanikus Polhem", som mellan åren 1792 och 1805 besökte Eista.⁴² Såsom H. Rosman uppvisat, åsyftas här major mechanicus Johan Magnus Polheimer, yngste son till direktör Anders Polhammar på Stjärnsund, vilken kommit till sin farbroder Kristoffer Polhem och sedan fått övertaga ledningen av Stjärnsunds fabrik från och med året 1728.⁴³

Det synes mig dock, som om Säves tidigare uppfattning, att givaren vore Polheimer, vore något troligare, eftersom Polhem själv — så vitt mig är bekant — ej talat om denna uppfinning och stjärnsundsplogarna omnämns så pass sent. Mot Polhem som förmedlare av uppfinningen till Sverige talar även, att den svängda vändskivan, när vi på 1700-talet finna den omnämnd, verkar så pass införlivad med svensk folkkultur, att man tvekar inför antagandet, att den först omkring 1700 börjat spridas i Sverige.

En härstamning från Kina under 1700-talet — Lesers hypotes — är helt utesluten. Även antagandet, att den svängda vändskivan kommit tidigare från detta land, är föga troligt, bl. a. därför att de tarvliga kinesiska tråplogarna knappast intresserat européerna.⁴⁴ När sålunda en av Ostindiska kompaniets kaptener C. G. Ekeberg 1757 skriver om den kinesiska lanthushållningen på grundval av egna reseintryck, omnämner han utan entusiasm "plogen, som är mycket slätt och enfaldigt gjord, dragen av en ox".⁴⁵ Man kan härmed jämföra Stauntons uttalande 1747, att kineserna nyttjade "ploughs of the most simple construction".⁴⁶

Den svängda vändskivan har alltså i likartad form uppfunnits på två håll, dels i Ostasien, dels — och senare — i Nordvästeuropa. För den, som endast ovilligt finner sig tillrätta med tanken på denna dubbla uppkomst, må framhållas, att man i nordvästra Europa under 1700-talet troligen ändå nått fram till en plog med vändskiva, ehuru efter andra principer, vilket kan ses av den i fig. 10 efter Duhamel återgivna franska plogen.⁴⁷ Även om den holländska plogen aldrig slagit igenom, voro alltså utsikterna goda för tillkomsten av ett annat slag av vändskiva baserande sig på franska plogar vid mitten av 1700-talet. Det förefaller troligt, att uppslag till svängda vändskivor redan

⁴¹ Uppteckning av Säve från 1877, i Gutaord XIII, s. 29, i Gotländska samlingar.

⁴² Åkerns sagor, 1876, s. 94, not 4. Uppgiften återkommer även i andra upplagan från 1890, vilken trycktes först efter Säves död.

⁴³ H. Rosman, Polhems släkt och dess minnen på Gotland, Sthlm 1911, s. 47 f.

⁴⁴ Ett helt annat intresse erbjöd däremot sedermera ur europeisk synpunkt den kinesiska såplogen, vilken också blivit föremål för europeisk import.

⁴⁵ Kort berättelse om den kinesiska landhushållningen, Sthlm 1757, s. 10.

⁴⁶ An embassy to China, II, London 1747, s. 362.

⁴⁷ Duhamel du Monceau, Traité de la culture des terres, suivant les principes de M. Tull, Paris 1753 f.

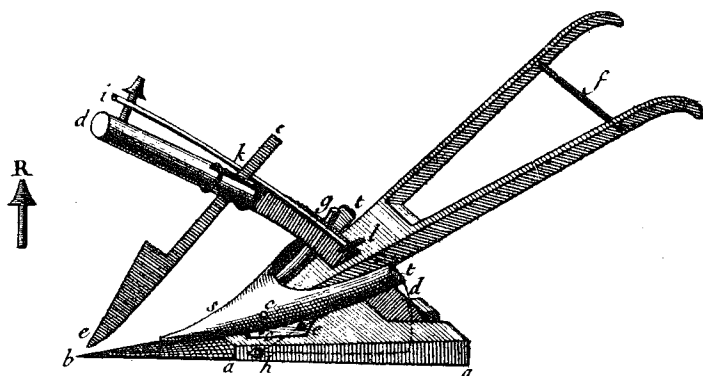


Fig. 10. Plog. Efter Duhamel, VI, pl. 2, fig. 12.

vid nya tidens början framkommit, något som betonats av Arthur Haberlandt.⁴⁸ Man skulle för övrigt kunna påstå, att den finska gaffelplogen med dess vändspade mellan de två billarna tenderar mot ännu ett alternativ.⁴⁹

Hur komplicerad kulturläneprocessen i själva verket kunde te sig, framgår av den österbottniska plogen, vars bill, som tillika tjänstgör som rist, närmast är besläktad med den av Gripenstedt omkring 1745 lanserade formen, som utan tvekan kunde sammanställas med nederländska billar, som voro i bruk redan vid 1600-talets slut, då de återgävos i en engelsk källa (Blith!) och uttryckligen betecknades som nederländska.

Resultaten ovan ha även i ett annat avseende en allmännare betydelse. Leser har 1928 i en märklig undersökning trott sig kunna konstatera ett kinesiskt inflytande av genomgripande betydelse på nordvästeuropeiskt lantbruk under 1700-talet.⁵⁰ Kinesisk härstamning hade enligt Leser ett betydande antal uppfinningar inom lantbruket. Från Kina kommo sålunda under 1700-talet utom den svängda vändskivan även radsäningsmaskinen, sädesrensningssmaskinen och tröskvandringen, vidare några mindre viktiga redskap, såsom för hand dragna plogar och vältar, rullharvar, mullskopor m. m. Jag har påvisat, hurusom ett sådant inflytande endast är bevisligt ifråga om rensningsmaskinen, ehuru även i detta fall förhållandena te sig ganska komplicerade vid en närmare undersökning.⁵¹ För de övriga redskapens vidkommande visar det sig, att de antingen — liksom den svängda vändskivan — äro äldre än 1700-talet och sålunda tillhöra en tid, då kommunikeringen med den fjärran Östern ännu var föga livaktig, eller ock att andra skäl föreligga, som tala emot tanken på en kinesisk härstamning.

⁴⁸ Zeitschrift für österreichische Volkskunde, 1933, s. 28 f. och s. 76 f.

⁴⁹ Jfr Grotenfelt, a. a., fig. 104 f.

⁵⁰ Leser, Westöstliche Landwirtschaft, i P. W. Schmidt-Festschrift, s. 416 ff.

⁵¹ R. Jirlow, Bidrag till några europeiska jordbruksredskaps historia, i Kungl. Lantbruksakademiens handlingar och tidskrift, 1936.

Zusammenfassung

Beitrag zur Geschichte des gewölbten Pflugstreichbretts

In seinem sehr bedeutenden Werk "Entstehung und Verbreitung des Pfluges" hat Paul Leser die Ansicht behauptet, das gewölbte Pflugstreichbrett sei eine ostasiatische Erfindung, die erst im 18. Jh. nach dem nordwestlichen Europa hinübergebracht worden sei. Nach Ragnar Jirlow sind die ersten modernen Pflüge in England aus der im Jahre 1763 vom Schotten Small gegründeten Fabrik ausgegangen. Diesen gingen die leichten Rotherhampflüge voraus, die bis 1730 zurückverfolgt werden können. Letztere wiederum haben Vorgänger desselben Typs gehabt, die schon 1652 von Blith bildlich dargestellt werden, der angibt, dass der Typ aus Holland stamme. Wir befinden uns also zu einem Zeitpunkt, der vor jeder bedeutenderen chinesischen Beeinflussung auf europäische Kultur liegt.

In Schweden gehen die modernen Plüge auf englische Vorbilder zurück, vor allem auf den Smallschen Typ, der um 1803 zum erstenmal dort hergestellt wurde. Bis dahin war ein Pflug, der von der Provinz Dalarna seinen Namen trägt, der führende Typ, der schon um 1740 nachgewiesen werden kann und wahrscheinlich, mit gewölbtem Streichbrett versehen, in die zweite Hälfte des 17. Jhs zurückgeht. Die Frage, ob das gewölbte Streichbrett hier oder in Holland erfunden worden ist, bleibt noch zu beantworten. Der Verfasser ist jedoch aus allgemeinen Gründen geneigt, Holland als das Heimatland der Erfindung anzusehen. Demnach hätte die Erfindung eine zweifache Heimat, teils in Ostasien, teils — später — im nordwestlichen Europa, wahrscheinlich in Holland.

Några bilder till svensk kolonialhistoria

Av *Carl Björkbom*

Vid sidan av Nya Sverige, vars minne nyss firats, hade Sverige som bekant även ett annat koloniföretag under 1600-talet, nämligen på Guldkusten i Västafrika. Liksom Nya Sverige-kompaniet grundades det Svenska Afrika-kompaniet på initiativ av en f. d. tjänsteman vid det holländska Västindiska kompaniet. Detta skedde år 1649, och samma år anlades vid Cabo Corso på Guldkusten ett svenskt faktori, som fick namnet Carolusborg. Lika litet som vår Amerikakoloni kunde den svenska Afrikakolonien hålla stånd mot de stormakter, som hade koloniala intressen i samma del av världen. Den erövrades 1663 av holländarna, vilka dock redan följande år fördrevos av engelsmännen. På den plats, där Carolusborg var beläget, ligger nu den engelska staden Cape Coast Castle.

Den svenska Afrikakolonien var en ren handelskoloni, och av lättförståeliga skäl skedde icke någon utvandring dit. Kolonien fick heller icke någon som helst betydelse utan är närmast att betrakta som en kuriositet i svensk historia.

Det svenska Afrikakompaniets historia har skrivits av V. Granlund.¹ I hans arbete reproduceras två små bilder av Carolusborg, efter kopparstick hos W. Bosman.² Dessa bilder, som datera sig från en tid ungefär 40 år efter det kolonien gått förlorad för Sverige, synas vara de enda man tidigare känt till. Det torde därför vara av intresse att påpeka existensen av tvenne andra bilder, vilka såväl ur historisk som konstnärlig synpunkt stå högt över Bosmans enkla kopparstick.

¹ V. Granlund, En svensk koloni i Afrika, i Historiskt bibliotek, 6, Sthlm 1879, s. 287—420. Ytterligare bidrag ha givits av N. de Roever i en artikel Twee concurrenten van de West Indische Compagnie, i tidskriften Oud-Holland, 7, 1889, s. 195—222. Jfr även S. P. L'Honoré Naber i beskrivningen till Geschiedkundige atlas van Nederland, avd. De Nederlanders in Guinée en Brazilië, s-Gravenhage 1931, särskilt s. 29 ff.

² Granlund, a. a., s. 292 och 293; W. Bosman, Voyage de Guinée, Utrecht 1705, pl. 4—5: "Le principal Château des Anglais à Cabo Corso de l'un et de l'autre côté." Bosman föddes 1672 och var "opperkoopman" i Guinea i West Indische Compagnie's tjänst.

Den ena av dessa bilder, fig. 1, en akvarellerad teckning, 42 × 52,5 cm., visar i fågelperspektiv trakten vid Cabo Corso. Uppe på en kulle på själva udden synes en byggnad med en svensk flagga, betecknad såsom "Swetsche logie",² Teckningen bör ha utförts före 1659. Detta år anlade nämligen danskarna en fästning, Frederiksborg, på en kulle nära byn Quegva strax öster om Cabo Corso.³ Negerbyn synes bakom Carolusborg, men kullen vid kusten är på bilden fortfarande utan byggnader.

Den andra bilden, fig. 2, likaledes en akvarellerad teckning, 44 × 79 cm., visar den afrikanska kusten ute från havet. Till vänster synes fortet S. Jorge del Mina, grundat av portugiserna 1482⁴ och 1637 intaget av holländarna. Längst till höger ligger det tidigaste holländska fortet i dessa trakter, det år 1612 grundlagda Fort Nassou. Mellan dessa två synes — halvt skymt — det svenska Carolusborg med svensk flagga.⁵ Skeppet rakt framför Carolusborg bär likaledes en svensk flagga, de övriga holländska.

Dessa bägge bilder tillhöra en samling av ett hundratal kartor och utsikter från de trakter i Asien, Afrika och Amerika, som tillhörde de holländska handelskompaniernas intressesfärer, vilken numera förvaras i Algemeen Rijksarchief i Haag. Denna samling ägdes i början av 1700-talet av en känd holländsk bibliofil C. Beudeker, och kom först på 1860-talet i arkivets ägo. De två bladen ha i samlingen numren 48 och 82.

Denna för Hollands koloniala historia utomordentligt viktiga samling har ingående behandlats av den framstående forskaren i kartografiens historia F. C. Wieder i Leiden. Flera av dem äro reproducerade i hans stora arbete *Monumenta cartographica*, dock icke de här återgivna.

Samlingen i Algemeen Rijksarchief är icke enastående. En liknande samling inköptes av den kände antikvitetsfirman Frederik Müller i Amsterdam på en bokauktion efter H. G. Bom 1885. Den styckades och försålades till olika samlare. En ytterligt viktig del, omfattande kartor och bilder rörande Brasilien, köptes sålunda av M. Duarte Pereira i Recife i Brasilien. Den kände forskaren i Amerikas upptäcktshistoria Henry Harisse köpte några

² "Swetsche logie" finnes även utsatt på en handritad karta över trakten vid Cabo Corso i den här nedan omtalade Vingboons-atlasen i Vaticanabiblioteket i Rom. Denna karta, som är reproducerad av F. C. Wieder i hans *Monumenta cartographica*, The Hague 1925—33, pl. 94, dateras av denne forskare till omkr. 1660.

³ H. Larsen, *De Danske i Guinea*, Kbhvn 1918, s. 17.

⁴ Honoré Naber, a. a., s. 7.

⁵ Wieder påstår (a. a., textbandet, s. 25), att denna byggnad är det danska fortet Christiansborg. Detta är emellertid alldeles omöjligt, ty Christiansborg låg betydligt öster om Fort Nassou, vid Accra. Han torde i stället avse det danska fortet Frederiksborg, som låg nära Carolusborg. Riksarkivet i Haag, där bilden bevaras, har emellertid i brev bestyrkt, att flaggan såväl på fartyget som på fortet är svensk och icke dansk.

blad, vilka nu finnas i Library of Congress i Washington. Ytterligare blad finnas i Bibliothèque Nationale i Paris.

En annan liknande samling finnes i privat ägo i Florens.

Den viktigaste av dessa samlingar finnes emellertid i Bibliotheca Vaticana i Rom, där den ingår i Bibliotheca Regina, drottning Kristinas bibliotek (sign. Reg. lat. 2105—2107). Den består av tre stora volymer i tvärfolio, prydda med heraldiska superexlibris för påven Pius VI (1775—99) och hans bibliotekarie kardinal Franciscus Xaverius de Zelada (1779—1801). Detta arbete finnes icke upptaget i den ursprungliga katalogen över Kristina-bibliotekets samlingar.

Denna samling är särskilt viktig, därför att till den hör ett titelblad, vilket giver oss upplysning om den man, som utgivit dessa kartor och bilder. Titeln lyder nämligen: "Wereltlijke verthoning der Zee Kusten, en verscheijde aenpaelende Gewesten van Africa, America, en een gedeelt van Europa — — vergadert en te Samen gestelt door Johannes Vingboons".

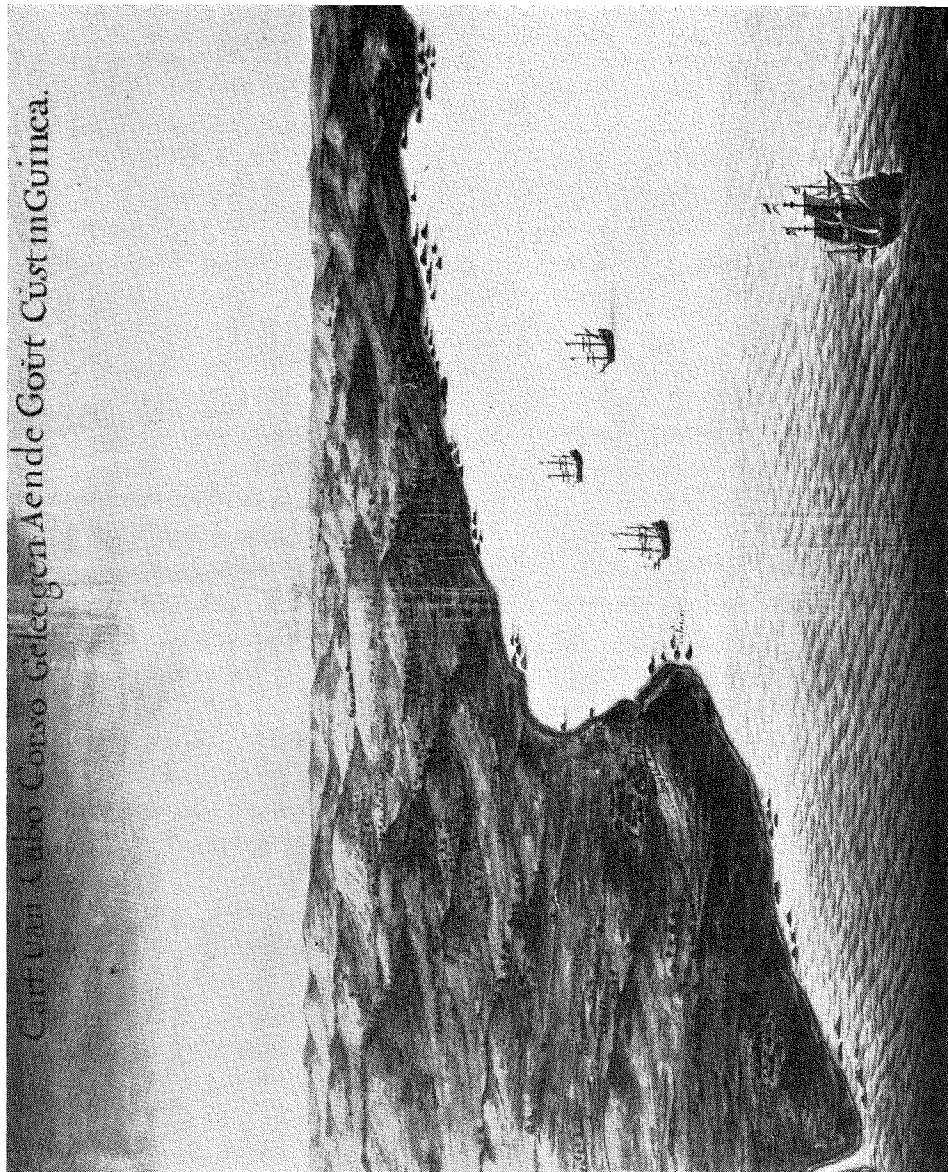
I samlingen i Vaticanbiblioteket finnes utom den ovan i not 3 (å s. 34) nämnda kartan över Guldkusten även ett annat blad av svenskt intresse, nämligen en karta över trakten kring Delaware, av Wieder daterad till omkring 1665.⁶ Dess titel är: "Kaert vande Suyd Rivier in Nieuw Nederlandt"; det sista ordet är emellertid genom överklistring med en pappersremsa ändrat till "Sweden".

Den på titelbladet nämnde Johan Vingboons är känd såsom gravör vid mitten av 1600-talet. Han var broder till den kände arkitekten Philip Vingboons och graverade dennes *De gronden en afbeeldsels der voornaemste gebouwen van Amsterdam*, utgiven hos J. Blaeu i Amsterdam 1648. Vi känna honom även såsom gravör till en *Caerte van Westindiën, soo vaste landen als Eylanden*, utgiven av G. Valck och P. Schenck samt till en karta över *Schieland* 1650. Dessutom har han tecknat en stor utsikt över Batavia, graverad av Julius Müln och utgiven av Joh. de Ram.⁷

Att Vingboons skulle ha ritat alla kartorna och bilderna från vitt skilda delar av världen är redan i sig självt otroligt. Man kan i vissa fall direkt påvisa, att han arbetat efter äldre original. Han har tydligen redigerat och helt eller endast delvis själv kopierat denna samling.

⁶ Den är reproducerad i *Monumenta cartographica*, pl. 79 (se även texten, s. 95). En kopia i färg, utförd för den svenska historiska utställningen i Philadelphia sommaren 1938, finnes i Kungliga biblioteket, Stockholm.

⁷ Wieder, *De atlas van Johannes Vingboons*, i *Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome*, 4, 1924, s. 258. — Dessutom finnas i överhovjägmästare C. E. Rålambs samlingar, Stockholm fyra utomordentligt vackra kartor, signerade J. Vingboons, ritade på pergament, storlek 59×85, omfattande Amerika, Afrika och Europa; Asien och Australien; norra halvklotet samt södra halvklotet.



Cart van Cabo Corso Gelegen Aende Gout Cüst in Guinea.

Fig. I. Fågelperspektiv av Guldkusten med det svenska fortet Carolusborg, "Svensche logie", i förgrunden. Algemeen Rijksarchief, Haag.

Alms Verboenij Het Castell De MINA Cabo Corazo en t Fort NASSOU gelegen op de GOOT CUST in GINICIA.

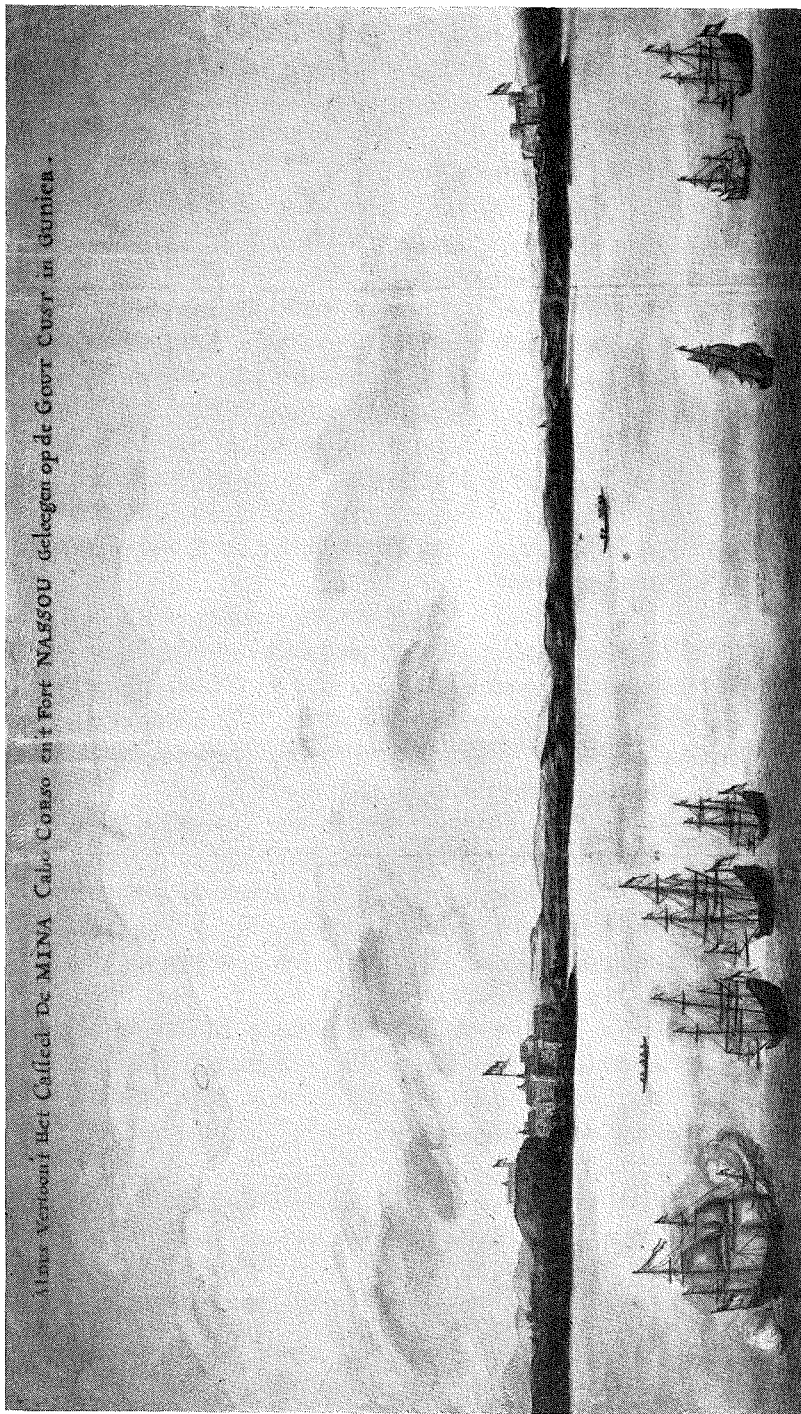


Fig. 2. Utsikt av Guldkusten från havet. Mellan de holländska forten S. Jorge del Mina och Fort Nassou skymtar Carolusborg med svensk flagga. Fartyget i förgrunden framför det svenska fortet för likaledes svensk flagga. Allgemeen Rijksarchief, Haag.

Vingboons' namn återfinnes även på en karta i H. C. Boms samling samt på ett blad i samlingen i Florens. Florenssamlingen kan dessutom möjligen giva ett uppslag till lösningen av frågan om dessa samlingars uppkomst. Fastän samtliga blad i denna samling till utförandet äro fullständigt likartade, kan man i skriften på bladen urskilja två olika handstilar. Den ena av dessa och därtill den som finnes på det blad som är signerat Vingboons, återfinnes på vissa blad, behandlande samma trakter av världen i den berömda Blaeu-atlasen i Nationalbibliothek i Wien.

Denna berömda atlas, även kallad Eugens atlas, är en extrailustrerad Atlas Blavianus, innehållande dels samtliga kartorna i detta stora kartverk, dels även ett stort antal andra graverade och handritade kartor och utsikter. Den består av icke mindre än 47 band med över 2.000 blad. Atlas Blaviana består som bekant av endast 12 band. Eugenatlasen sammanställdes av Laurens van der Hem (f. 1621), som även ritat några av de handritade bladen. Eugen av Savoyen köpte den av van der Hems brorsdotter, och sedan kom den med andra delar av Eugens bibliotek 1738 till Wiener Hofbibliothek, nuv. Nationalbibliothek.⁸

Förekomsten av samma handstil i Vingboonska samlingen i Florens och i Blaeu-atlasen i Wien bringar Johan Vingboons i detta sammanhang i förbindelse med den Blaeuska kartfirman i Amsterdam. Det finnes även andra omständigheter, som tyda på Vingboons nära ställning till denna firma. Hans broders ovannämnda arbete om staden Amsterdams byggnader, i vilket han hade graverat planscherna, hade utkommit på Blaeus förlag.

Dessutom utgav Blaeu 1647 ett stort arbete om Brasilien, nämligen C. Barlaeus' *Rerum per octennium in Brasiliis et alibi nuper gestarum*. Flera av kartorna i detta arbete gå tillbaka på samma original, som dem Johan Vingboons begagnat för sina kartor.

Stödd på dessa fakta gör Wieder följande antagande om de olika Vingboonssamlingarnas uppkomst och betydelse.⁹

Blaeus stora atlas i 12 band innehåller påfallande få kartor och planer från de trakter av världen, som lågo inom Västindiska och Ostindiska kompaniernas intressesfärer. Däremot äro dessa trakter i Blaeu-atlasen i Wien väl tillgodosedda genom omkring 300 handritade blad, samtliga i stil och kolorering så lika med dem i den graverade atlasen, att de — om de utgivits i gravyr — skulle passat som en särskild trettonde volym till detta arbete. Wieder menar alltså, att vi i viss mening här kunna tala om manuskriptet till en projekterad supplementvolym. Joan Blaeu var 1638—73 Ostindiska kompaniets kartograf och hade därför tillgång till kompaniets kartsamling.

⁸ Se K. Ausserer, *Der Atlas Blaeu der Wiener Nationalbibliothek*, i *Beiträge zur historischen Geographie*, herausgeg. von H. Mžik, Wien 1929, s. 1—40.

⁹ *Monumenta cartographica*, textbandet, s. 157.

Wieder finner nu, att kompaniet av handelspolitiska skäl icke velat tillåta Blaeu att utgiva dessa kartor graverade men väl att ett begränsat antal samlingar av handritade kopior av deras kartor och vyer finge utföras. Dylika samlingar äro Blaeu-atlasens band 38—41 samt de olika ovan omnämnda Vingboons-samlingarna. Dessa kopior synas ha varit utförda på 1650- och 60-talen.

Detta är naturligtvis endast en hypotes. Dock ha dessa samlingar alla ett gemensamt ursprung, nämligen de stora holländska handelskompaniernas kartor. Dessa ha gått förlorade, och några spår av dem ha tidigare icke varit kända. Först genom Wieders forskning har man kunnat göra sig en föreställning om det utomordentliga och detaljrika kartmaterial, de holländska kompanierna hade över sina handelsområden. De utgöra en motsvarighet till den — likaledes nu förlorade — *Padrón general*, som *Compañia de las Indias* i Sevilla ägde ett århundrade tidigare.

Summary

Some Pictures illustrating Swedish Colonial History

A Swedish Africa Company was founded in 1649. In the same year a Swedish fort, Carolusborg, was built at Cabo Corso (now Cape Coast Castle) on the Gold Coast. The Swedish colony was captured in 1663 by the Dutch, who, however, had to give it up to the English already in the following year. The colony was of no importance to Sweden.

The author describes two contemporary views of the Swedish fort (now in the *Algemeen Rijksarchiv* at the Hague) aquarel drawings, made at the end of the 1650-ies. They belong to a collection of views, plans, and maps from the sphere of interest of the Dutch India Companies, acquired by the archive in the 1860-ies.

Similar collections are found also in Rome (Vatican Library) and Florens (private owner). Separate sheets, belonging to a collection now broken up, are found in Paris (*Bibliothèque Nationale*), Washington (Library of Congress) and elsewhere. Closely related is also the famous extra-illustrated Blaeu Atlas in Vienna (*National Library*). They all seem to have been edited and — at least partly — copied by Johannes Vingboons. His name is found on the title page of the collection in the Vatican Library and also on two sheets in other collections. Johannes Vingboons, a brother of the famous Dutch architect Philip Vingboons, is known as a cartographer and engraver in the middle of the 16th century. In his *Monumenta cartographica* F. C. Wieder has made

a thorough study of the Vingboons collections. He points out that these maps form a complement to the Atlas Blaviana, which contains only a slight number of maps from these parts of the world. They may therefore be regarded as a projected vol. 13 of this work. This supplementary volume was never published, evidently because the Companies did not want to divulge their commercial secrets. It seems, however, as if they had permitted copies to be made by hand for collectors. The Vingboons maps give an idea of the magnificent cartographical work of the India Companies, now lost, a counterpart to the, now equally lost, Padrón general of the Compañia de las Indias in Sevilla.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

”Haandskydevaabens Bedømmelse”

Slutrepliker

København, den 4/2 1939.

Højtærede Hr. Redaktør!

Idet jeg takker Dem for det mig tilsendte Eksemplar af Rig 1938, hvori jeg paa pag. 233 finder Friherre Fleetwoods Replik til mit Genmæle til hans Anmeldelse af min Bog, skal jeg blot udtale, at egentlig havde jeg tænkt mig, at med dette Genmæle skulde al Diskussion om den Sag være forbi fra min Side, men naar Friherren i sin Replik offentligt udtaler: ”Hur skall det vara möjligt att få respekt för en författare, som skriver på det viset?”, bliver jeg desværre nødsaget til endnu en aller sidste Gang at tage till Genmæle overfor dette Angreb paa min Person. Skønt jeg sidder inde med *Beviser* for min Paastands Rigtighed skal jeg afholde mig fra at vende disse Friherrens Udtalelser om mig mod ham selv, hvor fristende det end kunde være. Til Belysning af, hvor meget Friherren tager fejl i sin ”Antagelse”, som han aabenbart mener er mere værd end min *Viden*, skal jeg blot anføre, at paa den Tid, da Pauly-Prévátée signerede sit Percussionsgevær, havde Pauly allerede ligget ca. 30 Aar i sin Grav. Vilde det have været for meget at forlange af en ”Kritiker”, at han skal vide rigtig Besked med, hvad han vil kritisere? I dette Tilfælde den Kendsgerning, at naar en Mand i Frankrig eller Belgien faar det, som vi kalder ”Patent” paa et Vaaben, saa udtrykkes dette ved Ordet ”Brévété” og *ikke* ved Hunkønsformen ”Brévétée”. Allerede dette burde have gjort ham betænkelig ved sin ”Antagelses” Rigtighed. Havde han henvendt sig til mig, vilde han have kunnet faa Oplysninger, der vilde have friet ham for offentligt at dokumentere, at han udtaler sig om Ting, som han ikke har Spor af Begreb om og ikke har forsøgt at faa rigtig Besked om. Det er altsaa her ikke mig, men Friherren, der ikke er ”med paa noterne”. Hvad det andet Spørgsmaal om Ree angaar, saa er Kritiken her lige saa overfladisk som letkøbt. Paa pag. 251 skriver jeg nemlig om Ree ”. . . . signerer ’Mre Ree’, hvor det er uvist om Mre er en Forkortelse af Fornavnet eller skal tydes som ’manufacture’.” Min *Viden* om Ree har jeg fra et udenlandsk Museums Publication. Selv om jeg altsaa har haft samme

Tvivl som Friherren om Tydningens Rigtighed, tillader *jeg* mig ikke at stemple et Museums Angivelser som urigtige, saa længe jeg ikke ved Selvsyn har overbevist mig om, at det virkelig er en "felytning". Efter hele Anlægget af og Hensigten med Offentliggørelsen af min Bog var jeg derfor nødsaget til at tage ham op under den Betegnelse, som vedkommende Museum angiver, at han har givet sig selv. Det bliver saa en paa Stedet boende Mands Sag at *bevise*, at der overhovedet paa det angivne Tidspunkt ikke i den angivne By har levet nogen Bøssesmager eller Vaaben-Fabrikant Ree med et Fornavn, der kunde forkortes til Mre. Hvad der yderligere gjorde mig varsom med at udtrykke min Tvivl stærkere end gjort, er den Kendsgerning, at paa det Tidspunkt, som Vaabnet angives at være fra, var Frankrig ikke et Kongedømme, men en Republik, der jo ikke vilde lade en Statsinstitution betegne sig som kongelig ("Royale"). Havde Friherren gjort sig den Ulejlighed at indprente sig, hvad jeg i mit Forord skriver paa pag. VIII, Linie 1—5 og 14—25 f. o., og loyalt formet sin Anmeldelse derefter og ikke villet give det Udseende af, at han vidste *bedre Besked*, hvad han altsaa endnu ikke har *bevist*, at han ved paa noget som helst Punkt, havde han sparet baade mig og sig selv for disse mine Gensvar. Selv om jeg altsaa ikke fra Friherrens Haand tør haabe paa nogle *virkelige* Rettelser til Bind I, er der heldigvis saa mange andre, der fra Udlandet allerede har sendt mig dokumenterede Rettelser og Tilføjelser og lovet mig endnu flere, at jeg allerede paa nærværende Tidspunkt har ment det rigtigst ikke at vente med disse Rettelser og Tilføjelser til et *2det* Oplag af Bind I kan udkomme, men lade dem følge med Bind II.

Med Tak for, at De har aabnet Rigs Spalter for disse mine Gensvar, forbliver jeg

Deres ærbødige
Joh. F. Stöckel.

*

Att min "Antagelse" skulle vara mer värd än Kapten Stöckel's "Viden" har jag aldrig uttalat någon mening om, men beträffande den med "Invention Pauly Brévété" signerade bössan så är det ju just i ett sådant fall, då den är gjord 30 år efter uppfinnarens död, helt naturligt, att man omöjligt kunde signera den endast med uppfinnarens namn "Pauly", utan med hans patent, enligt vilket den var gjord, d. v. s. "Pauly Brévété". Feminin-formen beror ju i detta fall självklart på att ordet ej står ensamt utan tillsammans med ett feminint substansstiv alltså: "Invention Pauly Brévété", d. v. s. en bössa enligt Pauly's patenterade uppfinning.

Vad fallet "Mre Ree" beträffar, så gläder det mig att författaren åtminstone här med mig velat dela tvivlen på uppgiftens riktighet i den utländska museipublikationen. Mina tvivel sträcka sig blott ännu längre, d. v. s. till att bössan är äldre än vad som uppgivits, eller från den tid, då fabriken "Manufacture royale de Maubeuge" ännu arbetade.

Stockholm den 26 februari 1939.

Georg W. Fleetwood.

*

Diskussionen om kapten Stöckels arbete förklaras härmed för Rigs vidkommande avslutad.

Redaktionen.

Folkvandringstidens guld i Statens Historiska Museum

Av Nils Aberg

Gnom statens inlösningsrätt till jordfunna skatter har nästan hela det bevarade fyndbeståndet av guldskatte från folkvandringstid kommit att hamna i statsmuseets ägo. Under tidernas lopp torde väl mycket av det jordfunna guldet ha tillförts den öppna marknaden och därigenom gått förlorat såsom folkvandringsguld betraktat. Vi känna Tureholmsfyndets öde; av dess aderton kilo gingo sexton förlorade. Men guldet, som undgått detta öde, ligger nu samlat och har under tidernas lopp vuxit till en ofantlig skatt — långt större än allt som bevarats från Rom och Bysans — ett enastående vittnesbörd om de sagolika rikedomar, som under folkvandringstidens relativt korta skede blivit hopade i vårt guldfattiga land.

Vi känna i någon mån orsakerna till vårt lands guldrikedom vid denna tid. I fyndmaterialet kunna vi liksom avläsa, huru guldströmmen gradvis stiger under loppet av det romerska skedet. Från en blygsam början under äldre kejsartid, stiger strömmen hastigt under 300-talet, kulminerar på 400-talet för att därpå åter lika hastigt sina ut. Vid 600-talets början har sålunda det mesta av guldet redan hamnat i jorden, och den följande tiden blir åter fattig på ädla metaller trots nya och starka förbindelser med kontinentens folk. Först med vikingatiden komma nya skatter för att hamna i svensk jord, denna gång av silver och utgörande danagäld från England eller byten från plundringståg och handelsfärder i österled.

De i statens ägo hopade guld- och silverskatterna måste genom sin blotta massa göra ett säreget intryck, då de liksom ge oss ett förtätat intryck av de händelserika skeden, då vårt avlägsna land drogs in i de stora händelsernas virvel. Guldet från de romerska skattkammarna talar väl till oss på ett annat sätt än skrivna dokument och vetenskapens analyser. Det talar på sätt och vis starkare, kanske mera omedelbart och gripande, då det liksom laddat med en hel epoks ödestunga stämning ger oss sitt vittnesbörd om romarväldets fall och germanfolkens slutliga seger.

Inför statsmuseets skatter kan man fråga sig, om samlandet på hög allt framgent skall fortgå som hittills, om nya guldtackor, nya halsringar, nya myntfynd alltjämt skola fogas till de gamla, om alltså skatten i statens ägo ständigt skall växa i storlek. Kanske skall man fråga sig, om icke skatten

snart blivit tillräckligt stor, om icke till äventyrs tiden nu kunde anses inne, då den guldvaktande draken får släppa en del av rovet och låta provinsmuseerna få sin beskärda del.

Det är sant, att många av de nya fynd, som göras, bliva lika de gamla, och att statens gulds katt så att säga får många dubletter. Ur den vetenskaplige specialistens synpunkt kan ej heller sägas, att fyndens fortsatta hopande på en plats är en nödvändighet, då ju fyndmaterialets vetenskapliga värde blir lika stort i det ena museet som i det andra. Men om man som statsmuseets främsta uppgift betraktar dess förvärvande och bevarande av sådana fynd, vilka kunna sägas utgöra kulturella riksklenoder, då synes ofrånkomligt, att statsmuseet girigt vakar över sin rätt till allt det folkvandringsguld, som jorden i all framtid ger. Ty folkvandringsguldet verkar förnämligast genom sin massa.

Framtidens guldfynd komma väl aldrig mera att drabbas av Tureholmsfyndets öde. Men här har antytts en annan fara, som är provinsmuseernas stigande krav på del i de fynd, som göras. Med oro frågar man sig, var gränsen kommer att dragas mellan dessa krav och riksintresset. Redan har förslag framställts, att statsmuseet frivilligt avstår från sin rätt till ett stort guldfynd, som nyligen kommit i dagen. Splittringen av våra gulds katter skall kanske redan taga sin början. — I så fall en generositet från statens sida, som icke bådar gott.

Om här ett uttryck givits för en viss oro inför statens kommande museipolitik, så skall likväl samtidigt medges, att de arkeologiska fyndens fördelning mellan landets olika museer är en svår uppgift. Statens representanter inom museivärlden ha många hänsyn att taga och äro ständigt ställda inför den krävande uppgiften att söka utjämna stridande intressen och krav. I sista hand är också statsmuseets verksamhet betingad av lagstiftningen, alltså avhängig av dem, som representera landets alla provinser och kanske även vad dessa må hysa av särintressen. Ur statsmuseets synpunkt sett, kan alltså ställningen förändras till det sämre och är med andra ord icke så stark, att den tål jämförelse exempelvis med det lands, där man kan flytta riksklenoderna från Wien till Nürnberg.

Här skall ej heller något förord givas för en njugg museipolitik, som kanske i längden endast skulle främja separatistiska tendenser. Provinsmuseerna äro nu och tack vare statens hjälp på väg att växa sig starka och bliva till representativa exponenter för sina områdens kulturliv under gångna tider. Denna utveckling vore enbart glädjande, om icke en fara förefunnnes, att provinsmuseerna i sin samlariver kunde förledas till intrång på riksintressen. Var gränsen skall dragas är som sagt en svår och grannlaga uppgift, som får bedömas från fall till fall. Men en sak bör likväl med skärpa hävdas, att riksfynd, fallande inom lagstiftningens ram skola tillfalla staten. Och som riksfynd,

fynd måste vi räkna de föremålsgrupper, vilka ge oss en förtätad bild av en epok i vårt lands utveckling, ett betydelsefullt avsnitt i den långa daningsprocess, genom vilken Sverige blev till. Folkvandringsguld och vikingasilver eller enstaka gravar och hela gravfält av karaktär som Gamla Upsala, Vendel och Valsgärde, dylika fynd eller fyndgrupper äro, mera Sveriges än enskilda landskaps och få icke splittras, men böra bevaras såsom en alla provinsers gemensamma egendom och som riksklenoder. Är det icke ett riksintrasse, att dylika fynd bevaras i ett statens Panteon, där Sverige liksom får spegla sig i sitt förflutna? Vad bleve ett guldfynd här, ett annat där bland landets många museer? Endast den vetenskaplige specialisten skulle kanske få se dem alla. Men tagna tillsammans blir deras verkan en annan. Då frammanas inför besökarens blickar en mera gripande, mera levande, mera blodfull bild av folkvandringstidens Sverige.

Vilket slag avbildar stuckreliefen i Gyllenhielmska gravkoret i Strängnäs?

Av Bertil C:son Barkman

Enligt av Otto Smith återopade nya forskningsrön skulle den ståtliga reliefen i Karl Karlsson Gyllenhielms gravkors östra vägg utförts under åren 1649—1651.¹ Anmärkningsvärt förefaller, att Smith inledningsvis utan någon särskild motivering ansett sig kunna påstå, att "det, som ses fremstillet, er ikke et bestemt slag". I samma andedrag uttalar författaren emellertid också, att "der kan dog ikke være tvivl om, at krigerne i venstre side (set fra beskueren) er polakker, og heraf følger lige saa givet, at hær-afdelingerne i højre side er svenske".² Beviset för att "krigerne i venstre side" äro polacker ser Smith i en fristående grupp om blott tre ryttare, hos vilka han återfinner vissa för det polska rytteriets beklädnad och beväpning betecknande drag, såsom "paa ryggen et leopardskind og ved venstre side en krum sabel med det karakteristiske polske fæste".³ Författaren har dock förbisett, att det för de polska husarerna (lansiererna) mest betecknande vapnet utgjordes av lansen, och på stuckreliefen är rytteriet på vänstra sidan i motsats till det på högra sidan till väsentlig del utrustat med lansar.⁴ Efter att ha konstaterat, att vad "de polske tropper angaar, er det i første række rytterne, der dokumenterer sig som polske", uttalar Smith i ett senare sammanhang ganska förbryllande: "Da relieffet, som allerede omtalt, maa antages at være en sammenblanding af forskellige kampe, som Gyldenhielm har deltaget i, behøver fodfolksafdelingerne i relieffets venstre side (fjenderne) ikke absolut at være polske, men meget taler derfor — —."⁵

Smiths anförda premisser och slutsatser utgöra en något överraskande inledning till hans undersökning. Från början borde det nämligen ha varit klart, att ett förhållande på ett gravmonument av Karl Karlsson Gyllenhielms lantmilitära insats måste enligt äldre tiders sed taga formen av en framställning

¹ O. Smith, Kamprelieffet i Strängnäs Domkirke, i Vaabenhistoriske Aarbøger, II, 1937—1939, s. 44 ff.

² Ibidem, s. 44.

³ Ibidem, s. 46. Som synes företräder Smith indirekt den segavlivade missuppfattningen, att en sabel också skulle kunna ha rak klinga.

⁴ I det svenska rytteriets beväpning ingick däremot icke lansen.

⁵ Smith, a. a., s. 48.

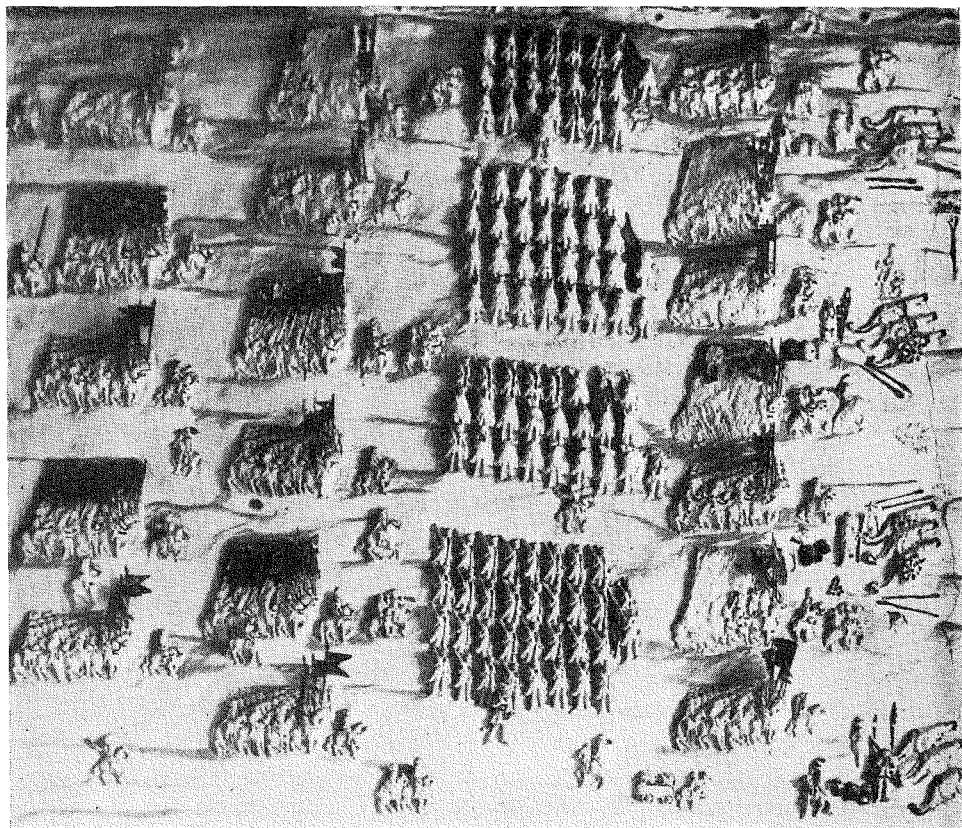


Fig. 1 och 2. Detaljer från stuccreliefen i Gyllenhielmska gravkoret i Strängnäs. Huvuddelen av polska slagordningen och därunder en dekorativ rytargrupp.

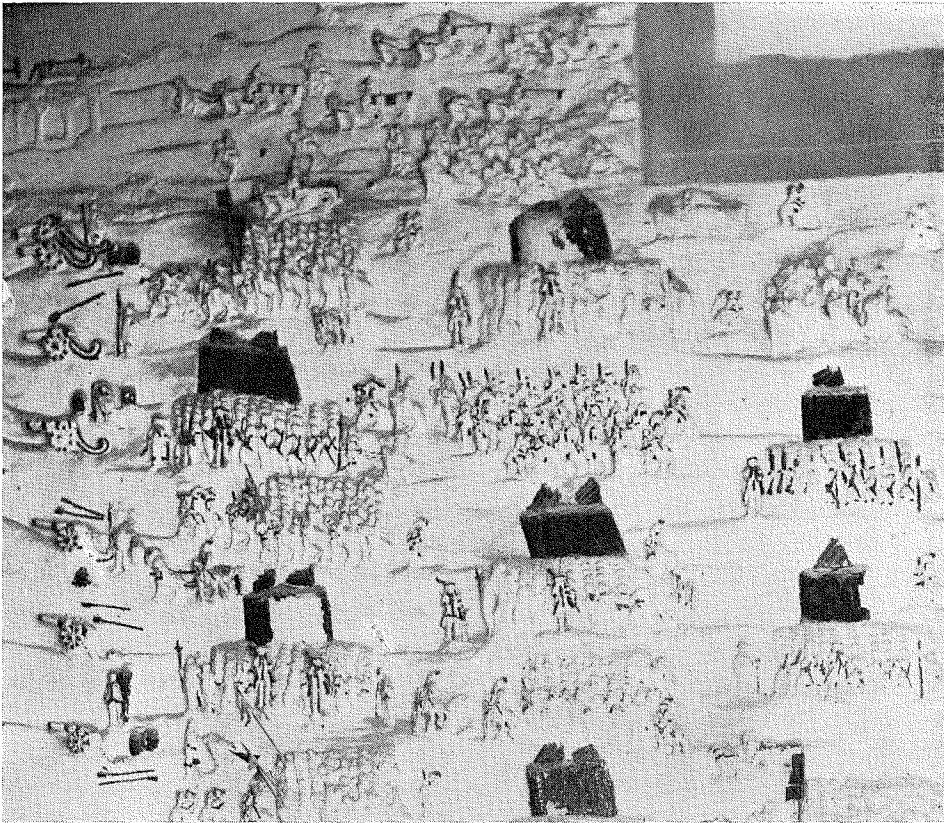
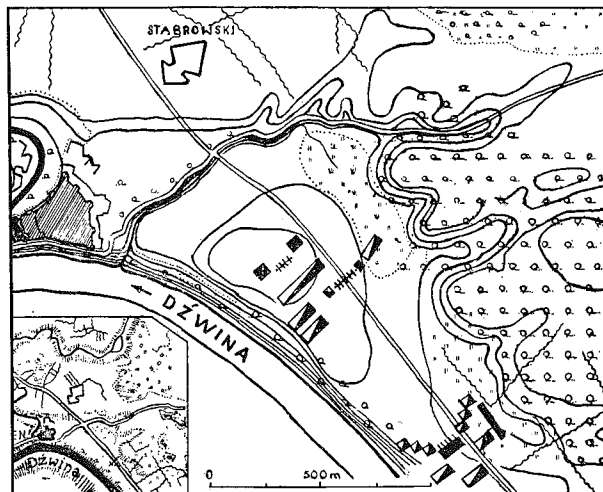


Fig. 3. Detalj från stuckreliefen i Gyllenhielmska gravkoret i Strängnäs. Huvuddelen av svenska slagordningen.

Fig. 4. Herbsts bataljskiss från Kokenhusen.



av en med fältherren förbunden batalj — vare sig denna åskådliggjordes fullt verklighetstroget eller i en mer eller mindre allegorisk form. Då Gyllenhielm deltog i kriget med Polen blott åren 1600—1601 och hans lantmilitära verksamhet i övrigt inskränkte sig till ledningen av en misslyckad, obetydlig expedition till Pskov 1616, framställer stuckreliefen följdriktigt — såsom redan en hastig granskning tydligt röjer — en strid mellan svenskar och polacker.

En annan egendomlighet i Otto Smiths undersökningsmetod är, att han betraktar det såsom självfallet, att stuckreliefen återgiver "datidens [det vill säga 1650-talets!] vaaben og uniformer".⁶ Detta dock icke alltför ovanliga förhållande, vars riktighet bestyrkes av författarens historik rörande vapen och dräkter — mot en eller annan detalj i utredningen kunna måhända invändningar göras — och den likaledes fria kompositionen av taktiska detaljer ha givit bilden av det slag, som stuckreliefen ganska säkert symboliserar, en i mångt och mycket verklighetsfrämmande prägel.

Ett studium av 1600—1601 års fälttåg i Livland ger vid handen, att Gyllenhielm fört överbefälet över svenska trupper i *tre sammandrabbningar* med polackerna men i övrigt under de rörliga operationerna *icke* deltagit i *några andra strider*. Sålunda blev han vid Karkus hösten 1600 under en marsch överraskad av en polsk mindre ryttarstyrka, för vilken han drog sig undan, och vid Erla kastades i maj 1601 hans ringa styrka tillbaka från en defiléställning av en likaledes obetydlig polsk ryttarstyrka. Vid sistnämnda tillfälle voro de svenska trupperna fördelade på ett flertal punkter och bildade icke en sammanhängande slagordning. Från dessa båda obetydliga strider finnas givetvis icke några samtida bilder bevarade, och att man överhuvud erinrat sig dem i mitten av 1650-talet är knappast troligt. Den av Smith framförda hypotesen, att stuckreliefen skulle innebära ett mixtum compositum av ett flertal strider, i vilka Gyllenhielm deltagit, måste under sådana förhållanden betraktas såsom ogrundad. Den tredje sammandrabbningen med polackerna, i vilken Gyllenhielm förde befälet över svenska trupper — en liten armé — utgjordes av slaget vid Kokenhusen den 12 eller 13 juni 1601. De lägen i förhållande till varandra, som den svenska och den polska armén intogo i detta slag, äro identiska med de på stuckreliefen avbildade. I bakgrunden på bataljstycket framträder dessutom en stad. Kokenhusens stad, i vars närhet striden utkämpades, låg visserligen på sidan om det egentliga slagfältet (i polackernas rygg), men det är betecknande för kopparstick över äldre slag, att konstnären icke försummade att inrymma dylika klaggörande orienteringspunkter inom slagbilden, även om det måste ske genom en förvanskning av perspektivet. Såsom typiskt i detta hänseende må framhållas Antonio Tempestas kopparstick från år 1606 över slaget vid Kirchholm 1605. På stuck-

⁶ Ibidem, s. 50.

reliefen framträder dessutom utanför svenskarnas högra flygel en del vagnar. Syftet med dessas utmärkande har sannolikt varit att symbolisera, att det gällde en undsättning av staden. I verkligheten åsyftade Gyllenhielms företag att undsätta den svenska besättningen i Kokenhusens stad med livsmedel. Gyllenhielm har för övrigt själv i sin stridsskildring omtalat, att han på högra flygeln låtit bilda en vagnborg till skydd för flanken. Vagnarna äro alltså autentiska, även om konstnären förmodligen hade ett annat syfte med deras framställande. De anförda förhållandena — Gyllenhielms överbefälhavarskap, arméernas riktiga lägen och stadssilhuetten — böra otvivelaktigt tillmätas större betydelse vid ett försök att identifiera bataljstycket än påtagliga, oavsiktliga eller avsiktliga avvikelser från verkligheten beträffande de båda arméernas inre gruppering. Den svenska slagordningens sammansättning avviker alltså helt från Gyllenhielms egen beskrivning och teckning av denna — hans anteckningar och skisser behöva icke ha varit kända av konstnären eller dennes medhjälpare — och den polska slagordningen är icke heller i överstämmelse med numera kända fakta om densamma.⁷ Det senare förhållandet är i och för sig ganska förklarligt, då till och med en så ryktbar bataljtecknare som Erik Dahlberg icke hade den minsta aning om äldre polsk taktik och följaktligen för sin del framställde polska arméns gruppering i slaget vid Kirchholm 1605 på ett alltigenom verklighetsfrämmande sätt. Från sistnämnda slag ha vi alltså två till detaljerna felaktiga framställningar i bild, den ena av den nyssnämnda Antonio Tempesta och den andra av Erik Dahlberg. Med kännedom om på vilka lösliga grunder kopparstick över slag ofta brukade tillkomma, förefaller det troligt, att stuckreliefens utformare icke bekymrat sig om att forska i detaljer utan helt enkelt återgav sin samtids uppfattning om hur arméer borde vara ordnade vid slag och därvid lade huvudvikten på en konstnärligt verkningsfull bild. Å andra sidan har konstnären givetvis förstätt att träffa det främst särskiljande mellan den svenska och den polska armén: att den förras rytteri utgjordes av lätta kyrassiärer (pistolbeväpnade ryttare) och den senares av lansiärer. Mindre lyckat är däremot konstnärens försök att framställa en artskillnad mellan det ömsesidiga fotfolket, svenskarnas bestående av såväl pikenerar- som musketeraravdelningar men polackernas enbart av de senare. Vid Kokenhusen saknade i verkligheten det svenska — till styrkan ringa — fotfolket pikenerare, och denna brist hade Gyllenhielm, ehuru förgäves, velat motverka genom att låta utrusta en del av knektarna med spetsiga gärdesgårdsstöror som ersättning för pikar. Även om konstnären mot förmodan skulle ha känt till förhållandet, skulle det givetvis aldrig ha fallit honom in att blotta ett dylikt dilemma.

⁷ Jfr S. Herbst, *Wojna inflancka 1600—1602*, i *Rozprawy historyczne towarzystwa naukowego warszawskiego*. Warszawa 1938.

För stuckreliefens slagbild måste helt naturligt ha legat något underlag, ty alldeles ur luften kan en konstnär av detta slag icke gripa sitt motiv, även om han i övrigt giver sin fantasi lösa tyglar. Något sammanförande av detaljer från skilda strider har påtagligen icke skett. Under sådana förhållanden förefaller det troligt, att *striden vid Kokenhusen* har givit uppslaget till stuckreliefens bataljstycke.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Viking. Tidsskrift for Norrön arkeologi. Band 2. Utgiven av Norsk arkeologisk selskap under redaktion av A. W. Brøgger och Eivind S. Engelsen. Oslo 1938. 176 s., 39 pl. För medlem no. kr. 5:—.

Nästan samtidigt — det var i juni 1936 — som man i Bockstens mosse i Halland gjorde det sensationella fyndet av en fullständig mansdräkt från medeltiden,¹ påträffades i en myr i Dverberg i nordligaste Norge en dräkt, som på ett synnerligen intressant sätt kompletterar Bockstensfyndet. Under rubriken "Skjoldhamndräkten" har nu den norske arkeologen och föreståndaren för Tromsø museum Gutorm Gjessing publicerat en beskrivning och en dräkthistorisk analys av fyndet i Viking 1938. Den i myren vid Skjoldhamn begravde mannen var klädd i en kolt med fram- och ryggsida i samma stycke tyg och med nedtill insatta kilar, alltså ett plagg av samma slag som i Bockstensfyndet. Under koltens fanns en skjorta, också den av ylletyg och av liknande snitt men med uppstående krage och med en liten kvadratisk kring halsen knäppbar lapp framtill. Av hela plagget hörde i övrigt till dräkten en hätta, långbyxor och sockor. Den största olikheten med Bockstensfyndet utgör förekomsten av skjorta och byxor i det norska fyndet — mannen från Bocksten hade inga underkläder och hade på benen två långa, var för sig skilda hosor. Hättorna äro av samma slag, men den norska saknar den långa strut, som gav Bockstensfyndet dess främsta dateringsmöjlighet. Bockstensdräkten härrör från 1300-talets senare hälft — Sandklef har t. o. m. vågat göra ett antagande, som preciserar dateringen till 1360-talet. Gjessing daterar Skjoldhamnsdräkten till 1400-talets slut med reservation för att den kan vara ännu något senare. Till sin typ är dräkten helt medeltida, men kragen i skjortan hindrar en tidigare datering. Gränsen framåt är kanske något osäkrare än vad förf. menar, även om han långt ifrån varit blind för den dräkt-konservatism, som funnits hos Nordnorges bönder och fiskare. Allra konservativast ha lapparna varit, men författaren har fullt tydligt visat, att Skjoldhamnsdräkten inte kan vara lapsk. Ett skäl mot en ännu senare datering är för Gjessing hans antagande, att koltens, när den kvarlevat efter medeltidens

¹ Utförligt och med ett stort jämförelsematerial publicerat av A. Sandklef, The Bocksten find, i Acta ethnologica 1937.

slut, icke varit försedd med kilar. Detta är säkert icke riktigt, något som framgår av hur envist denna dräkttyp kvarlever i allmogedräkternas senare tröjor och rockar.² Hättan återstår då som den viktigaste dateringsmöjligheten. Även om "karpuser" omtalas från sentida folkdräkter, ha vi intet bevis för att dessa bevarat en så rent medeltida form som i Skjoldhamnsfyndet. Om man än är aldrig så försiktig, synes därför Gjessings datering under alla omständigheter inte kunna ändras utöver 1500-talet. Skjoldhamnsdräkten har gett oss ett nytt synnerligen värdefullt tillskott till kännedomen om äldre nordisk dräkt. I förhållande till Bockstensdräkten har det norska fyndet sitt särskilda värde både genom att det uppvisar förut okända plagg och att det härrör från en delvis annan social miljö. Den så mycket äldre Bockstensdräkten kan ha burits av en i bygden icke hemmahörande person, men att Skjoldhamnsdräkten representerar sin bygds bonde- eller fiskardräkt kan man ej taga miste på.

"Viking" innehåller även i övrigt en rad värdefulla uppsatser med intresse för svensk kulturhistorisk och arkeologisk forskning. Bl. a. skriver Halvor Vreim om knuttimring, Eivind S. Engelstad om romanska stoltypers kvarlevande under renässansen, A. W. Brøgger ger med anledning av fyndet av älghornsyxan från Hurum-Ryggen en exposé över den äldsta fångstkulturen i Norge, och Jan Petersen lämnar en förhandsredogörelse för utgrävningen av en järnåldersby i Stavangertrakten.

Sigfrid Svensson.

Richard Dybeck. Folksångens skald. Av Carl Mangård. Västmanlands Fornminnesförenings Årsskrift 1937, XXV. Stockholm 1937. Kr. 6:—.

Västmanlands Fornminnesförening har, med frångående av den traditionella årsbokstypen för vårt lands kulturminnesvårdande föreningar (modell: Svenska Turistföreningens årsskrift) låtit sin tjugufemte årsskrift taga formen av en biografi över föreningens stiftare, Richard Dybeck, författad av redaktör Carl Mangård i Västerås. Utom att boken utgör en hyllningsgård till en av banbrytarna för fornminnesverksamheten inom landet, fyller den även ett stort behov, eftersom Richard Dybeck förut endast varit föremål för en mycket kortfattad levnadsteckning i form av en essay av Sven Kjersén samt ett par smärre uppsatser. Och Kjerséns lilla bok ger mindre av

² S. Svensson, Skånes folkdräkter, Sthlm 1935, s. 38 ff.

biografiska data eller reella uppgifter över huvud än romantisk-patetiska om-
dömen, reflexioner och — man frestas att tillägga — tirader.

Undertiteln i Mangårds bok, "Folksångens skald", anger vad som för för-
fattaren varit huvudsaken, och det är självfallet främst som "Du gamla, du
frias skald" som Dybecks namn skall leva. En episod etsar sig framför allt in
i läsarens minne. Det är när vår blivande nationalsång för första gången
offentligt sjunges i Stockholm. Det är på en av Dybecks musikaliska folkvise-
underhållningar, och arrangören sitter framme på estraden, sjuk och bruten
i förtid. Så sjunges då "Du gamla du fria" av en kör, och vid omkvädet i
andra versen reser sig Richard Dybeck, kastar av sig den vargskinnspäls, i
vilken han suttit insvept och står där blek och skön i sin svarta frack och
låter sin kraftiga röst tona ut och fylla salen.

Romantik — och en hel del effektsökeri, kan man tillägga. Att en känslö-
människa och entusiast som Dybeck inte riktigt kommer att framstå till sin
fördel om han och hans insats skärskådas ur mera exakta och teoretiska syn-
punkter, är ju ganska naturligt, och vetenskapsmännen av facket ha ju också
utsatt honom för en många gånger hård kritik. I en biografi måste man
ju dock beakta mindre upphöjda saker än den idévärld, som en idealist av
renaste vatten ger uttryck åt i sina inspirerade ögonblick, och Mangård har
i sin bok sammanfört ett ganska stort material av uttalanden av arkeologer,
folkmusikforskare och andra. Hans Hildebrands ganska beska kritik liksom
dalslandsforskaren Anders Lignells skarpa ord om en del av Dybecks forsk-
ningar i den landsändan citeras av Mangård parallellt med en mängd erkänn-
samma ord av exempelvis musikforskaren Hambræus om folkmelodiuppteck-
ningarna och Curman om runforskningen. Ibland få fullkomligt motsägende
uppgifter stå mot varandra, och man undrar gärna, vad redaktör Mangård
själv tror.

Boken är nämligen i huvudsak en materialsamling, och en ganska omfat-
tande och värdefull sådan. Redan det faktum, att boken saknar innehållsför-
teckning säger ju en del om hur pass svår den är att anlita som uppslagsbok,
och om man efter en genomläsning av den vill gå tillbaka till någon uppgift,
finner man snart, att det inte är så lätt att finna den. En hel del av bokens
ofta ytterst intressanta och nya meddelanden stå att finna i de mest oväntade
sammanhang, vilket väsentligen minskar deras värde.

Prövningen av värdet av Dybecks insats på olika områden består som
nämnts endast i citat från fackforskare och lekmän på de olika områdena,
och där inga sådana föreligger, nöjer sig Mangård med att uppräknat de vik-
tigaste skrifter, som Dybeck utgivit. Särskilt markant är frånvaron av några
närmare uppgifter om hans insats som insamlare av folksagor och folkvisor.
Dybecks förhållande till den äldre generation, som i "Svenska folkvisor" och
"Svenska fornsånger" rest sig sitt monument, karakteriseras ju inte uttöm-

mande med ordet "romantik". En närmare prövning av hur Dybeck gick till väga som upptecknare och i vad mån han t. ex. i likhet med Hyllén-Cavallius putsade sina meddelares uppteckningar och gjorde språket "gamblare" är väl att vänta i den stora utgåva av svenska folksagor som påbörjats av Gustav Adolfsakademien, men uppgifter om vad som finnes bevarat av Dybecks manuskript och hans meddelares hade man önskat finna i Mangårds bok.

Motsättningen mellan arkeologerna av facket och den outtröttlige privatforskaren som intresserar sig för allt som han betraktar som minnen och kvarlevor från forntiden framträder i ett otal notiser hos Mangård. På denna punkt framträder kanske Dybecks insats klarast. När han sysslade med våra fornsaker, var han helt enkelt efter sin tid. Den vetenskapliga arkeologien hade vid denna tid redan börjat framträda, inspirerad av naturvetenskapliga metoder, som den upptagit närmast från antropologien och med en systematik, i vilken numismatiken var en av de viktigaste föregångarna. Dybecks insatser som samlare — många gånger ytterst okritisk — inom denna forskning hade väl inte kunnat förskaffa honom den ovanskliga ära, som ovedersägligen tillkommer honom såsom bärare av ett bredare folklivsintresse. Dybeck misstog sig visserligen om åldern på en hel del av de litterära och konstnärliga företeelser han intresserade sig för, och våra folkdräkter innehålla ju inte mycket av forntida element. Men han insamlade ett material, som blev en god grundval för studiet av vår folkkultur. Forna dagars alkemister funno väl aldrig det guld de sökte, men liksom i förbifarten och många gånger i rent misshugg gjordes en mängd av de upptäckter, på vilka den moderna kemien vilar. Dybecks uppfattning om folkdräkternas ålder övergavs ganska snart, men han fick uppleva, hur Nordiska museet grundlades, närmast för att rädda en kollektion av folkdräkter från att skingras.

Curman konstaterar, att Vitterhetsakademien under 1800-talet koncentrerade sig på arkeologien och överlät folklivsforskningen åt frivilliga enskilda krafter. Man kan ju visserligen fråga sig, hur detta tillgick och av vilka skäl eller med vilken motivering akademien frångick den uppgift den haft från starten och delvis övertagit från äldre institutioner, men faktum är ju obestridligt. På privat väg och med ytterst begränsat understöd från statens och de officiella institutionernas sida ha de s. k. kulturhistoriska museerna och folklivsforskningen arbetat sig fram. Våra främsta på det området ha varit personer, som från helt andra områden av kulturlivet och ofta med helt andra borgerliga yrken som utgångspunkt vikt sitt liv åt ett arbete, som i främsta rummet varit ett räddningsarbete i sista stund. G. O. Hyllén-Cavallius, Artur Hazelius, Nils Andersson och C. W. von Sydow äro män, vars insatser så småningom börjat vinna erkännande. Deras föregångare Richard Dybeck har väl inte samma uppskattning kommit till del, och om man ser till det rent positiva resultatet av hans verksamhet, kan han ju näppeligen tävla med dem.

Men i den romantiska patriotism, där han haft sin idévärld förlagd, har folk-livsforskningen haft sin jordmån, och den har varit en kraft, som under en nästan aldrig sinande ström av motgångar och svårigheter varit stark nog att arbeta sig fram trots officiella institutioners likgiltighet och allmänhetens bristande förståelse.

Sölve Nettelbladt.

Äldre biskötsel i Sverige och Danmark. Bidrag till kännedomen om sydsandinavisk biskötsel före mitten av 1800-talet. Av Albert Sandklef, Göteborgs Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhälles Handlingar. Femte följd. Ser. A. Band 6 N:o 3. Göteborg 1937, 252 s.

1734 års lags civilrättsliga stadganden om bin i rättshistorisk belysning. Av Ragnar Hemmer. Tidskrift, utgiven av Juridiska Föreningen i Finland, 1938. Häfte 3—4. Helsingfors 1938.

I förstnämnda arbete har intendenten Albert Sandklef skrivit en intressant monografi över den äldre biskötseln i Sverige och Danmark. Författaren redogör först för den s. k. bi-jakten och den primitiva biskötseln, främst med hjälp av de gamla lagarnas uppgifter. Därefter skildras bibostadens utveckling, binas skötsel, utvinning och användning av honung och vax, samt avkastningen och dess betingelser enligt äldre uppfattning. Av största intresse är en av Sandklef återgiven fullständig statistik från år 1751 över varje bisamhälle i Sverige, vilken för större delen av landet även innehåller uppgifter om vad bisamhällenas ägare hette och huru många samhällen var och en ägde. In extenso meddelas av förfarna bi-män i olika delar av riket ett flertal berättelser om binas skötsel. Denna enastående statistik tillkom på kunglig befallning till landshövdingarna, vilka skulle inom resp. hövdingedömen företaga en undersökning av biskötselns tillstånd. Såvitt bekant ledde den stort upplagda statistiken icke till några praktiska resultat. Den är emellertid ett värtaligt monument över frihetstidens intresse för näringarnas förkovran. — I ett kapitel lämnas intressanta uppgifter om folktro och troldom i förbindelse med bin. Författaren visar med ett flertal exempel, att ägaren och hans familj stodo i ett nästan personligt förhållande till sina bin. I en särskild översikt jämföras förhållandena i Sydsandinavien med det övriga Nordeuropa samt göras interskandinaviska jämförelser. En sammanfattning på engelska, innehållsrika käll- och litteraturförteckningar samt ovanligt fullständiga register

avsluta det av historiska, rättshistoriska och etnologiska uppgifter fyllda arbetet.

Docenten Hemmers uppsats belyser de i Finland och Sverige ännu gällande bestämmelserna "Om bi", B. b. Kap. 21, i 1734 års lag ur rättshistorisk synpunkt. I sin lilla skrift, präglad av logisk reda och klarhet, har han lämnat en värdefull komparativ översikt över de nordiska rättsreglerna från äldsta tider.

De två arbetena ha tillkommit oberoende av varandra. En jämförelse mellan de vunna resultaten på det rättshistoriska området ger vid handen, att de båda bestyrka och komplettera varandra. Några exempel härpå skola anföras i det följande.

De äldsta svenska uppgifterna om biskötsel i Sverige återfinnas i Västgötalagarna. Sandklef jämför deras bestämmelser med den danska versionen av Skånelagen och konstaterar, att dessa lagar överensstämmer rätt väl i sak. Enligt båda lagarna äger sålunda delägare i by, som i samfällad skog hittar en bisvärm, behålla denna. Hittas en bisvärm i annans hägnade skog, äger finnaren hälften och markägaren andra hälften.

I Hemmers undersökning påpekas en ännu äldre nordisk källa, vilken möjliggör att draga en linje till de fornskandinaviska förhållandena från de av romersk rätt påverkade sydgermanska källorna. På en ålderdomligare ståndpunkt än den danska lydelsen av Skånelagen står nämligen Anders Sunesons latinska parafra av Skånelagen. Enligt dennas kap. 115—116 kan den, som i annan mans lund finner hemlösa bin, fritt taga dem, om han därmed icke skadar lunden. Fäller han det träd, i vilket bina satt sig, utan ägarens samtycke, skall han böta 3 mark. Lagen lämnar härefter rådet "billighetshänsyn tala dock för, att ägaren giver sitt samtycke, när hälften av bina tilläggas honom som hans egendom". Här spåras alltså tidigast i nordisk rätt hälftindelningen mellan markägare och finnare.

Enligt sydgermansk rätt var ockupationsrätten ändå friare. Ockupation ansågs redan ha skett genom märkning av boplatsen. Endast i det fall, att skogens ägare kom tillstädes vid ockupationen, fick han rätt behålla honungen. Enligt romersk rätt förelåg likaledes fri ockupationsrätt, vilken likväl måste ske genom infångande och icke genom märkning.¹

Varken Sandklef eller Hemmer ha uppmärksammat ett par viktiga källställen, nämligen konung Karl IX:s lagförslag från 1600-talets första årtionde och det samtida lagförslag, vilket efter dess främste tillskyndare, ståt-hållaren Ture Jakobsson Rosengren till Grentzholm, brukar kallas det Rosen-

¹ Sandklef har citerat Skånelagen efter Schlyters edition och icke efter det nyare likaledes monumentala arbetet Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene, utg. av Johs. Brøndum-Nielsen m. fl., Kbhvn 1933 ff.

grenska förslaget.² Dessa äro av intresse framför allt för förklaring av skiljaktigheter och likheter mellan å ena sidan landslagen och å andra sidan 1734 års lag. I anslutning till den av Hemmer givna systematiken skola deras bestämmelser här nedan något närmare granskas.

I. Fynd av en vild bisvärm. För det fall att bisvärmen hittats å egen bolstad eller i skog, vari finnaren äger lott (= byns samfällda skog) överensstämma lagförslagen med landslagens och 1734 års lags rättsregler, d. v. s. bina tillhöra finnaren.

Beträffande fynd på annans ägor skilja lagförslagen liksom äldre och yngre rätt mellan fynd "å boolstadhe annars mans ingärdis" samt "utgärdis i skoghe annars mans" (Karl IX:s Lf), d. v. s. mellan å ena sidan fynd på annans inägor och å den andra i byskog, i vilken finnaren icke har någon del.

I det förstnämnda fallet är finnaren varken enligt Södermannalagen, landslagen eller 1734 års lag berättigad att ockupera svärmen, utan äger endast underrätta jordägaren om fyndet. RLf står på samma ståndpunkt: "tå hafwi therföre tack och ingen finnelott". — Karl IX:s Lf värnar i detta fall mera utpräglat om finnarens rätt än de flesta landskapslagarna. Jordägaren skulle honom "8 öre till tack gifua"; ville han icke detta, "tå niuthe han bij som them hitte". Lagförslaget tillerkände alltså i detta fall finnaren subsidiär ockupationsrätt.

I det andra fallet, då man hittar bin i främmande byskog, tillkommer enligt RLf liksom i äldre och yngre rätt finnaren tredjedelen och byamännen två tredjedelar. Karl IX:s Lf tillerkänner i detta fall finnaren även hittelön på 1 mark.

Därest två ansågo sig hava hittat samma bistöck, tillkommer enligt Karl IX:s Lf den som först lyste "findalutt", vilket var i överensstämmelse med såväl äldre som senare rätt. Enligt RLf tillkommer fyndlotten "then som först hitte", vilket väl betyder, den som först märkt platsen, där svärmen anträffats.³

II. Fortbestånd och förlust av äganderätten till en utvandrande bisvärm. Båda lagförslagen använda det talande uttrycket: "Nu swärma bij" i stället för 1734 års lags: "Flyga bi bort". Liksom i den tidigare och senare lagstiftningen talas om, att bina flyga bort "i skogh annars mans", d. v. s. främmande bys samfällda skog (byallmänning). Om ägaren följer efter, till stock och hål, märker trädet och lyser det för byamännen, "hafwi ingen wäld honom the bij från tagha" (Karl IX:s LF) resp. "förhålla" (RLf). Södermannalagen och landslagen hava här termen "fortaka". Enligt Schlyters tolkning skulle detta uttryck ha avseende på ett bort-

² Här förkortade Karl IX:s Lf. och RLf. Tryckta i Handlingar rörande Skandinaviens historia, Lagförslag i Carl den niondes tid, Stockholm 1864.

³ Jfr Hemmer, a. a., s. 204 och s. 219.

tagande av svärmen från dess nya boplats till förfång för ägaren,⁴ något som ju väl stämmer med Karl IX:s Lfs uttryckssätt. — Det synes som om detta lagförslag ännu förutsatte, att märket skulle vara ägarens eget, vilket Hemmer antagit beträffande medeltidsrätten.⁵ Liksom i Skånelagen talas det nämligen här om "märke sitt". RLf står på en modernare standpunkt och talar endast om att "märka" trädet liksom 1734 års lag.

Om två personer vardera kännas vid svärmen, tillkommer den bevis-vitsord, som först lyste och märkte.

Därest svärmen satt sig i ett ollonträ, skulle den, enligt Karl IX:s Lf, stockas, d. v. s. rökas ut och införas i en medförd stock. Trädet fick endast fällas med jordägarens samtycke. Annat, s. k. "dödhwidha", träd fick däremot enligt båda lagförslagen saklöst fällas. Enligt RLf fordrades i det förra fallet särskild bevisning med tre vittnen, att svärmen "war bläst och bijkader i hans bijgårdh" (jfr nedan). Först därefter fick "bij stockas", men trädet däremot icke fällas.

I fortsättningen innehålla lagförslagen bestämmelser för det fall, att ägarna till skogen, där svärmen slagit sig ned, säga till svärmens förföljare, att den ej är hans. Enligt Karl IX:s Lf ägde förföljaren då bevisa med vittnen, att svärmen "var bläster och bikader i hans gårde". Enligt RLf ägde han bevisa med sex män, "at han fölgde honom ifrå sin gård till hool och stock". Dessa regler överensstämma principiellt med landslagens, enligt vilken förföljaren skulle styrka med tre vittnen att svärmen "var blaester ok bikaþer i hans bigarþe".

Detta uttryck framstod dunkelt redan för samtiden. Juris professor B. Crusius, som kommenterade landslagen under sina föreläsningar vid Uppsala universitet hösten 1630, lämnade följande omskrivande förklaring: "Bisuarmer ähr bläster och bikader: När som the gamble bijn haffua driffuith vth ifrå sigh the unga bijen till ath sökia sigh annorstedes rum och stelle".⁶

Sandklef lämnar följande tolkning av det dunkla uttrycket.⁷ Han anser, att "blaester" är part. av "blaesa" (biform till "blasa"); ordet skulle häntyda på det ända sedan antiken vanliga bruket att blåsa rök på bina vid stockningen, för att de inte skulle anfalla den, som arbetade med dem. Det ovannämnda ordet "bläst" i RLf är ett ytterligare stöd för denna tolkning. — Ordet "bikaþer" skulle enligt Sandklef åsyfta den efter stockningen nödvändiga tätningen kring bottnarna. Beträffande betydelsen av hela uttrycket ansluter sig Sandklef till Schlyters tolkning, nämligen att "bina som svärmade voro födda i hans gård".

⁴ Hemmer, a. a., s. 314.

⁵ Hemmer, a. a., s. 208 f.

⁶ J. E. Almquist. Vår äldsta kommentar till landslagen, s. 58 f.

⁷ A. a., s. 19.

Som stöd för sistnämnda tolkning kan åberopas, att såväl Skånelagen som Eriks Själlandske lov föreskriva, att förföljaren skulle bevisa att bina voro hans "hemæ fød."⁸

Enligt Hemmer skulle, om denna mening är riktig, här föreligga en intressant motsvarighet till den av de svenska medeltidslagarna vid klander å lösöre föreskrivna bevisningen om "hemföda", d. v. s. originärt förvärv.⁹ Lagen ansåg alltså icke, att själva förföljandet var tillräcklig presumtion för att finnaren verkligen var svärmens ursprunglige ägare. Därutöver fordrades bevis om att han skött just denna svärm i sin bigård.

Lagförslagen innehålla vidare liksom landslagen bestämmelser för det fall, att ens bin överfalla och dräpa annans bin, vilka bestämmelser principiellt överensstämma med landslagens. — Härefter följer, liksom i landsskapslagarna och landslagarna, förbud mot att gå i annans skog "med bland och bijkari", resp. "medh bland eller bijkar till at sökia och locka annans mans bij till sigh". Undantag göres för det fall, att bijägaren är "om måål och maat" med den som äger skogen. — Professor Crusius tolkning av det nyssnämnda uttrycket framgår av följande från en av hans åhörare bevarade anteckning. "Blandh: Quid sit, dicebat se ignorare; män Bijkari ähr stock eller annat sådanth käril, som bijen kunna wara vthi och honung tillhopa dragha; proprie receptaculum apium".¹⁰ — Enligt Sandklefs intressanta utredning innebär uttrycket förbud mot följande finurliga jaktsätt. Jägaren medför ett käril ("bikar") fyllt med en honungsblandning ("bland"). Bina lockas att krypa in i ett hål i kärlet, vilket sedan tillslutes. De släppas härefter ut en och en, varvid jägaren av deras flygriktning kan sluta sig till var bisamhället finnes.

Vidare förbjuda båda lagförslagen uppsättande av s. k. skruv i annans skog. I egen skog fick det dock ske saklöst i motsats till i landslagen, som även förbjuder detta.¹¹ Det dunkla ordet skruv förekommer redan i Östgötalagen, i följande sammanhang:

"Nu äger någon en bigård; då får man ej sätta upp skruv närmare bigården än en halv rast" (omkr. en fjärdingsväg).

Även uttrycket skruv var dunkelt för 1600-talets kommentatorer. I anteckningarna över Crusius föreläsningar återfinnes följande: "Skruf: Quid sit, ingenue dicebat Crusius se ignorare". — Enligt Sandklef var skruv en vanlig bistock med koniskt regnskydd av bark. Denna tolkning, vilken även antagits av Hemmer, är sannolikt den riktiga.

⁸ Skånelagen, I, Text I, 197; Eriks Själlandske Lov, Text I, III, 37.

⁹ A. a., s. 311.

¹⁰ Almquist, a. a., s. 59.

¹¹ 1734 års lag stadgar i missgärningsbalken, kap. 48:4: "Sätter man up tom bistock i skog, eller annorstädes, och med mat och bete lockar til sig annars mans bi, böte tre daler, och gifve them åter."

Slutligen må nämnas ännu en obeaktad uppgift om äldre biskötsel i Sverige. I Sigfridslegenden från 1200-talet talas om "eet land, som hetir Wærand. — — Thær war och mykit got, swa som godh fiskevatn, *bi ok honag*, akir ok væna ænghia ok thiokke skogha — — ok mangrahanda diwr innan."¹²

Legenden har ju som historisk källa bedömts mycket olika.¹³ Det finnes emellertid anledning antaga, att hänvisningen till bi och honung icke bara är en bild av ett förlovat land utan går tillbaka på verkligheten. Det vilar, som det har sagts, en lokalstämning över de steniga vägar och trånga stigar, genom vilka Sigfrid vandrade fram.¹⁴ Biodlingen i Småland var också långt fram i tiden betydande.¹⁵

Huru denna källas uppgifter än må bedömas, sin plats i den gamla helgonlegenden försvara bina förträffligt. I folktron höllos de nämligen för jungfruliga och heliga. Ja, de ansågos på sina håll till och med ha "en odödlig själ".¹⁶

¹² *Scriptores rerum Svecicarum*, II, s. 351.

¹³ Jfr bl. a. Toni Schmid, *Den helige Sigfrid*, I, Lund 1931, passim.

¹⁴ E. Wrangels anmälan av Schmid's avhandling i *Svenska Dagbladet* den 7 juni 1931.

¹⁵ Detta framgår av 1751 års statistik.

¹⁶ Sandklef, a. a., s. 153.

F Ö R E N I N G S M E D D E L A N D E

Föreningens första vårsammanträde 1939.

Föreningen för svensk kulturhistoria höll den 10 mars sitt första sammanträde för året å Nyloftet på Skansen under ordförandeskap av generaldirektör Sigfrid Hansson. Professor A. W. Brøgger höll därvid föredrag över ämnet *Fra steinalder til motoralder*.

I en ovanligt fängslande framställning gav föredragshållaren en sammanfattande bild av den rent materiella kulturens betydelse för utgestaltandet av människans levnadsförhållanden från äldsta tider och fram till våra dagar. Han underlät härvid icke att framhålla, att man i hög grad måste ställa sig försiktig gentemot ett alltför skematiskt betraktelsesätt av det gamla treperiodssystemet med dess stenålder, bronsålder och järnålder. Gränserna mellan dessa kulturerpoker äro i icke ringa grad flytande, och ingen av desamma har varit kännetecknad av en exklusiv användning till bruksföremål av enbart sten, brons eller järn.

Det är för övrigt icke i främsta rummet dessa olika slag av verktygsmaterial i och för sig, som konstituerat de största skillnaderna mellan de tre antydda tidsåldrarna, utan fastmera de olika med användning av det förefintliga redskapsbeståndet uppbyggda kulturformerna. Stenåldern och särskilt dess äldre perioder uppvisa naturligen de mest primitiva levnadsformerna med i huvudsak jakten, fisket och sälfångsten som viktigaste näringssätt. Betydelsefullt är härvid att i fynden iakttaga stenåldersfolkets ambulerande tillvaro. Tidvis uppehöll sig dåtidens norrmän ute på sjökanten, tidvis inne på höglandet där hjorten utgjorde det viktigaste villebrådet. Professor Brøgger framhöll särskilt, huru villkoren för hjortens existens i dåtidens ljummare klimat voro betydligt gynnsammare än i vår tid.

Med användningen av järnet såsom material för bruksföremål inträdde småningom en genomgripande förändring beträffande den materiella kulturens villkor. Särskilt träarkitekturen och skeppsbyggnadskonsten ingingo genom yxans användning i ett helt nytt skede. Järnåldern, i vilken vår kultur ju fortfarande kvarstår, har sedermera nyanserats i utvecklingen av flera på en mera förfinad användning av järnet grundade uppfinningar: eldvapnen, ångmaskinen och senast explosionsmotorn. "I detta senare ting", tillade föredragshållaren skämtsamt, "ha våra barn redan nått betydligt längre än vi. I vår ungdom ägde vi förmågan att överhuvudtaget urskilja ljudet av en motor, nu för tiden kunna småpojkarne genast till och med omtala fabrikatet."

"Motoråldern" är emellertid en i människans historia ytterst betydelsefull

epok, vars omvälvande karaktär måhända ännu ej blivit fullt insedd. Under alla tidigare på olika indelningsgrunder baserade kultur- eller stlhistoriska perioder — stenåldern, bronsåldern, järnåldern, romantiken, gotiken, renässansen o. s. v. — har det folkliga näringslivets organisation i stort sett varit densamma. Med explosionsmotorns numera allmänna användning — för de största eller de minsta uppgifter — inom så gott som alla områden av mänsklig verksamhet har emellertid härvidlag inträtt en förändring av största räckvidd. Först motorn har definitivt brutit sönder det gamla gemensamhetsarbetet och därmed banat nya vägar för individen i fråga om gestaltandet av hans tillvaro.

*

Till konsul C a r l E. E k m a n, som lämnat bidrag till tryckningen av en av professor Sten Karling utarbetad undersökning om "Gotland och Estlands medeltida byggnadskonst", frambäres värdsamt tack av uppsatsens författare och tidskriftens redaktion.